T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KELAM ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

CÜVEYNÎ'DE KULLARIN FİİLLERİ

Burhan GÜNGÖR

2501191879

TEZ DANIŞMANI

DR. ÖĞR. ÜYESİ M. Yuşa YAŞAR

İSTANBUL – 2024

ÖZ

CÜVEYNÎ'DE KULLARIN FİİLLERİ
BURHAN GÜNGÖR

İslam düşünce tarihinin asırlardır tartışılan konularından biri olan insan fiilleri meselesinde; insana belirli bir hürriyeti, yaratıcıya mutlak yaratma kudretini veren ve bunlar arasında orta yolu tutmaya çalışan ekollerin ortaya çıkış serüvenini oluşturmuştur. İlk dönemlerden itibaren İmam Eş'arî bu konuyla ilgili insan iradi fiillerini kendi yaratır düşüncesiyle insanın hürriyetini savunan Mu'tezile ile herşey Allah Teâla'nın yaratmasıyla olur, insanın hiçbir tesiri yoktur diyen Cebriyye gibi iki uç noktayı savunan bu iki kelam ekolünden ayrı olarak kesb teorisini ortaya koyarak meseleyi farklı bir açıdan gündeme almıştır. Bu görüş farklı bakış açılarıyla pek çok tartışmaya yol açmış olsa da Eş'arî ulemâsı tarafından Ehl-i sünnet itikadına uygun bir şekilde mesele çözüme kavuşturulmaya çalışılmıştır.

İmam Eş'arî, her ne kadar kesb teorisiyle kendi açısından bu meseleyi noktalamış olsa da meselenin anlaşılmasının güç olması cebri görüşle aynı olduğuna dair birtakım eleştirileri de beraberinde getirmiştir. Öğrencileri ve takipçileri de aynı eleştirilere maruz kalmıştır. Nitekim İmam Eş'arî'nin takipçilerinden olan İmâm Cüveynî de özellikle insan fiilleri meselesindeki ifade ettiği görüşleri ile kimileri kendisinin felsefenin görüşünü benimsediğini söylerken kimileri de Mu'tezili görüşü benimsediği şeklinde farklı ithamlarda bulunmuşlar ve Eş'arî çizgisinden ayrıldığını iddia etmişlerdir.

Bu çalışmada İmâm Cüveynî'nin "*el-İrşâd*"dan "*el-Akîdetü'n-Nizâmiyye*" adlı eserine kadar olan hayatının ilk döneminde ifade ettiği görüşleri ile "*el-Akîdetü'n-Nizâmiyye*" adlı eserindeki ifadeleri üzerinde incelemelere ve kendisine bu anlamda yapılan birtakım eleştirilere değinilerek ifadelerindeki ihtilafın lafzi mi yoksa sadece mana cihetinden mi oluduğuna ve Eş'arî doktrininden ayrılıp ayrılmadığının tespitine yer verilmiştir.

Anahtar Kelimler: İmam Cüveynî, İnsan Fiilleri, Kesb Nazariyesi, Kaderiyye, Cebriyye.

ABSTRACT

MANKIND'S ACTS IN AL-JUWAYNÎ

BURHAN GÜNGÖR

The question of "Mankind's Acts" has been discussed over decades. This concept gives mankind a limitless freedom, or the creator the almighty power of creation and there are who seek to find a midcourse. Although İmam Eş'arî who realized this issue by his own theory, the difficulty of the matter made it uneasy to understand. His followers and students also received similar criticism. İmam Eş'arî put forth the theory of kasb and therefore approached the matter differently. Although this view caused many discussions, the issue has been tried to be solved regarding the Sunni İslam faith.

Even though İmam Eş'arî finalized this issue by using his own theory, the difficulty of the matter to be understood brought many different criticisms. His students and followers faced similar critique. Thus one of the followers of İmam Eş'arî and an important figure of 5th century islamic thought Al-Juwaynî who was a famous author of his time regarding canonic law, also faced criticism regarding mankind's acts matter. Some mention that he adopted the philosophical point of view and some believe that he has obtained mu'tezili view. However, İmam Cüveyni, during the first years of his career, defended Eş'arî's views on mankind's acts question and he mentioned these views on his works. On his later work, which is one of his maturity works "*el-ʿAkîdetü'n-Nizâmiyye"* he is claimed to leave his Eş' arî view and inclined to Mu'tezili philosophy

In this work we analyze the views of İmâm Cüveynî during the first two periods of his career. This study includes examinations and examples of some criticism pointed towards him and thereafter determinations if he had left Eş'arî doctrine or not.

Keywords: Al-Juwaynî, Mankind's acts, The theory of Kasb, Mu'talasizm, Jabriyya.

ÖNSÖZ

Kelam ilminin mühim meselelerinden olan insan fiilleri; İslam düşünce tarihi boyunca tartışmalara konu olmuş, kadim ve modern araştırmacıların ilgisini çekmiştir. Bazı ayet ve hadislerin farklı yorumlanması, bazılarının zahirde çelişiyormuş gibi gözükmesi Cebriyye, Mu'tezile Eş'arîyye mezheplerinin bu konuda farklı görüşlere sahip olmasının bazı sebeplerindendir. Farklı görüşlere sahip bu mezhepler zahirde çelişkili gözüken bu nasları ortak paydada birleştirip bütünselliği korumak yerine, bazı nasları insanoğlunun bütün işlerinde hiçbir payının olmadığı gibi Cebri yoruma, bazı nasları ise insanoğlunun yaptığı tüm işlerin yaratıcısı olduğu gibi Mu'tezili yoruma birer dayanak edinmişlerdir.

İmam Cüveynî ise bu yorumların orta yolunu tutmuş, Eş'arîyye çizgisini takip etmiş, gelişimi ve müdafaası için hayatı boyunca gayret göstermiş ve eserler kaleme almıştır. İmam Cüveynî, buna rağmen insan fiilleri meselesinde hayatının son döneminde yapmış olduğu açıklamalarla ciddi eleştirilere maruz kalmıştır.

Bu çalışmamızda İmâm Cüveynî'nin insan fiilleri meselesinde hayatının ilk dönemlerinde ifade ettiği görüşleri ile olgunluk döneminde kaleme aldığı "*el-Akîdetü'n-Nizâmiyye*" adlı eserinde ifade ettiği görüşlerinin karşılaştırması yapılmıştır. Hayatının iki farklı döneminde bu konu ile ilgili ifade etmiş olduğu görüşleriyle Eş'arî çizgisinde sebat edip etmediğinin tespiti yapılmıştır.

Bana bu mühim meselenin ele alınıp kritik noktalarının çözümlenmesinde ve kaynaklara ulaşmam noktasında desteklerini eksik etmeyen danışmanım saygıdeğer Dr. Muhammed Yuşa Yaşar hocama, birtakım meselelerde beni dinleyip yönlendiren ve yardımcı olan saygıdeğer Prof. Dr. Ramazan Yıldırım hocama teşekkürü borç bilirim.

Burhan GÜNGÖR

İstanbul, 2024

İÇİNDEKİLER

ÖZ ..... **ii**
ABSTRACT ..... **iii**
ÖNSÖZ ..... **iv**
İÇİNDEKİLER ..... **v**
KISALTMALAR LİSTESİ ..... **vii**
GİRİŞ **1**

BİRİNCİ BÖLÜM
İMÂM CÜVEYNÎ'NİN HAYATI VE İLMİ KİŞİLİĞİ

1.1. Hayatı ve İlmi Kişiliği 8
1.2. Eserleri 26
1.2.1. eş-Şâmil fî Usûli'd-Dîn 26
1.2.2. el-İrşâd ilâ Kavâti'i'l-Edille fî Usûli'l-İtikâd: 27
1.2.3 Luma'u'l-Edille fî Kavâ'idi 'Akâidi Ehli's-Sünne ve'l-Cemâ'a: 29
1.2.4. Şifâʾü'l-galîl fî Beyâni mâ vakaʿa fi't-Tevrât ve'l-İncîl Mine't-Tebdîl: 29
1.2.5. Mesâʾilü'l-İmâm ʿAbdilhak es-Sıkıllî: 29
1.2.6. Risâle fî zikri hâli'ş-Şeyh Ebî ʿAlî İbn Sînâ: 29
1.2.7. el-Akîdetü'n-Nizâmiyye fi'l-Erkâni'l-İslâmiyye: 30
1.3. Kelam İlmindeki Yeri 30

İKİNCİ BÖLÜM
KELAM EKOLLERİNE GÖRE İNSAN FİLLERİ

2.1. Cebriyye' de İnsan Fiilleri 34
2.1.1. Eş'arîyye'nin Cebriyye'yi reddeden akli ve nakli delilleri 36
2.2. Mu'tezile'de İnsan Fiilleri 37
2.2.1. Mu'tezile'nin Birinci Delili: 42
2.2.2. Mu'tezile'nin ikinci delili; 43
2.2.3. Mu'tezile'nin üçüncü delili: 44
2.3. Mâtürîdîyye' de İnsan Fiilleri 45
2.4. Eş'arîyye'de İnsan Fiilleri 50
2.4.1. Eş'arî'ye Göre İnsan Fiilleri 55
2.4.1.1. Nakli Deliller: 56

2.4.1.2. Akli Deliller: 58
2.4.2. Eş‘arî’ye Göre Kesb Nazariyesi: 61

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

CÜVEYNÎ’YE GÖRE KULLARIN FİİLLERİ

3.1. Eş‘arî’yi Takip Dönemi 66
3.2. İmâm Cüveynî’nin Müstakil Düşünce Dönemi 70
3.2.1.Cebriyye’ye Karşı Tutumu 70
3.2.2. Mu‘tezile’ye Karşı Tutumu 71
3.2.3. İmâm Bâkıllânî’ye Karşı Tutumu 72
3.2.4. Eş’arîyye’nin Kesb Nazariyesine Karşı Tutumu 74
3.2.5. İmâm Cüveynî’yi Görüş Değişikliğine Sürükleyen Sebepler 76
3.3. İmam Cüveynî’nin Görüşündeki Değişim 78
3.4. Müteahhir Eş‘arî Kelamcıların İmâm Cüveynî’ye Eleştirileri 81
SONUÇ 88
KAYNAKÇA 91

KISALTMALAR LİSTESİ

a.g.e : Adı Geçen Eser

b. : Bin

Bknz. : Bakınız

c. : Cilt

c.c. : Celle Celâluhû

DİA : Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

dki : Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye

Dr. : Doktor

Mad. : Madde

s. : Sayfa

s.a.v : Sallallâhu Aleyhi ve Sellem

Thk. : Tahkik Eden

vb. : Ve benzeri

GİRİŞ

İnsan doğası gereği asırlardır alemin varlığını, yaratıcıyı, kendi varlığını ve bu dünya hayatındaki yaşantısını sorgulamakta, cevaplar aramaktadır. Her biri bir şekilde bulduğu, tatmin olduğu, doğruluğuna inandığı cevaplar ile alemin varlığına, kendi varlığına anlamlar yüklemiş ve hayatlarını anlamlandırdıkları çerçevede yaşamışlardır. Nitekim islam coğrafyasında da müslümanlar arasında insanın varlığının gayesi, yaratıcının varlığı, alemin varlığı gibi birçok mesele konuşulmuş birçok farklı sonuçlar elde edinilmiştir.

Bu tezde islam coğrafyasında asırlardır tartışılan insanın iradi fiillerindeki durumu ele alınacaktır. İnsanın kendi iradi fiillerinde bir tesirinin olup olmadığı düşüncesi kelam ekolleri çerçevesinde ele alındıktan sonra İmâm Cüveynî de kulların fiilleri ele alınacak ve onun bu konuyla ilgili farklı dönemlerdeki farklı ifadeleri ve kendisine yapılan eleştiriler ele alınıp değerlendirmesi yapılacaktır.

Konunun Amacı ve Önemi

Kelam ilmi ve İslam düşüncesinde, insan fiilleri ve bu fiillerde hakiki failin kim olduğu en mühim meselelerden biridir. Kadim ve modern araştırmacıların ilgi odağı olan bu konu genel olarak insanlığın problemlerinden biri haline gelmiştir. Bu konunun bu denli önem arz etmesi insan fiillerinin Yüce Allah'ın kudretinin umumiliğine, yaratma, irade etme ve iradesinde tek merci olmasına, taat, masiyet, ceza ve ikab gibi meselelere bağlı olmasından kaynaklanmaktadır.

Yüce Allah'ın kudretinin genelliğine, ondan başka yaratıcının olmadığına işaret eden, insanın fiillerini yaratma kabiliyetini, kesbini ifade eden ayet ve hadislerin doğru yorumlanması ve anlaşılması açısından bu konuyu araştırmak ve bu konuda kesin bir kanaate varmak kolay olmasa gerektir. Bu hususla ilgili farklı anlamlara işaret eden nassların varlığı, bu konuyla ilgili birbirinden farklı görüş ve ifadelerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Kimileri insan bütün fiillerini; zorunlu olarak meydana getirir, Allah (c.c.) her şeyin mutlak yaratıcısıdır derken, kimileri de insanın hürriyet ve mesuliyetini teyit eden nasslara istinaden insanın fiillerindeki hürriyetini savunmuştur.

İmam Eş‘arî’ye kadar bu gruplardan her biri, kendi görüşlerini destekler nitelikte olan nasslara dayanarak meselelere kendi yorumlama ve anlamaları dışında yaklaşmamışlardır. İmam Eş‘arî’ye gelinince o, her iki uç noktadaki görüşlerin ortasını bulmaya, tek yaratıcının Allah (c.c) olduğu ve insanın da fiillerindeki sorumluluğu meselesini bir araya getirip bu mesele ile ilgili nassların zahirindeki çelişkileri izale etmeye çalışmış ve bunun sonucunda kesb nazariyesini oluşturmuştur. Bu düşünceye göre insan fillerinin yaratıcısı Allah (c.c.), sorumlusu ise kullardır. İşte bu nazariye ile Allah’ın (c.c.) kudretinin, yüceliğinin ve vahdaniyetinin umumiliği ile ondan başka yaratıcının olmadığını tasdik eden nassları birleştirmiş; kulun fiilini yapmadaki kudret ve sorumluluğunu da açıklamıştır.

Ancak İmâm Eş‘arî’nin bu nazariyesi felsefi ve Mu‘tezile gibi muhalif ekollerin eleştirilerine konu olmuştur. İmâm Eş‘arî’nin öğrencileri ve takipçileri, bu şüphe ve eleştirilere karşı onun bu nazariyesini geliştirmeye çalışmışlardır. Bu konu ile ilgili Bâkıllânî (ö. 403/1013), İsferâyînî (ö. 418/1027) ve İmâm Cüveynî gibi zatların çeşitli çalışmaları olmuştur. Ancak İmâm Cüveynî’nin bu konu ile ilgili çalışmaları ve ifadeleri daha çok ün kazanmış ve neticesinde de ciddi eleştirilere maruz kalmıştır.

İmam Cüveynî; kelâm, fıkıh, usûl-i fıkıh, hadis ve tefsir alanlarında tanınan, otorite kabul edilen, birçok eser kaleme alan, hayatını ilim öğrenmeye ve öğretmeye adayan önemli bir şahsiyettir. Kelam ilminde öğrencisi olan İmam Gazzâlî ile müteahhir dönemin başlamasında oldukça etkili olmuştur. İmam Cüveynî’nin ilmi kişiliğinde kelam ilmi ağırlıklı olduğundan; hayatı boyunca Eş‘ariyye çizgisini takip ve müdafaa etmek, yapılan eleştirilere kuvvetli delillerle cevaplar vermek suretiyle müphem meselelerin izahına çalışmıştır.

İmam Cüveynî’nin kelam alanında kaleme aldığı eserlerine konumuz çerçevesinde bakıldığında onun eserlerinin ilim hayatının ilk dönem eserleri ve olgunluk dönemi eserleri şeklinde ikiye ayrıldığını; olgunluk dönemine kadar yazmış olduğu eserlerinde Eş‘arîyye çizgisinden şaşmadığı, ancak olgunluk döneminde kaleme almış olduğu “*el-ʿAkidetü’n-Nizâmiyye”* eseri ile bu çizgiden uzaklaşarak Mu‘tezile ve felsefeye meylettiği şeklindeki eleştirilere maruz kalmıştır.

Bu çalışmada İmâm Eş‘arî’nin öğrencileri ve takipçilerinden olan İmâm Cüveynî’nin hayatının olgunluk döneminde kaleme almış olduğu *el-ʿAkidetü’n-Nizâmiyye* eseri ile öncesinde kaleme almış olduğu eserlerde insan fiilleri hakkında ifade ettiklerinin bir karşılaştırması yapılacaktır. Ayrıca İmam Cüveynî’nin *el-ʿAkidetü’n-Nizâmiyye*’deki ifadeleri ile Eş‘arîyye çizgisinden ayrılıp ayrılmadığının tespiti yapılmak suretiyle bu konu ile ilgili kimlerin kendisine ne gibi eleştirilerde bulunduğu ortaya konulacaktır.

Konunun Sınırları

Bu çalışmada başlığında da belirtildiği üzere İmâm Cüveynî’ye göre insan fiilleri meselesi incelenecektir. İmâm Cüveynî’nin bu konudaki görüşleri hayatının ilk döneminde ele almış olduğu; *Şâmil fî usûli'd-dîn, el-İrşâd ilâ Kavâti’i’l-Edille fî Usûli’l-İtikâd*, *Luma’u’l-Edille fî Kavâ’idi ‘Akâidi Ehli’s-Sünne ve’l-Cemâ’a* gibi eserleri ile hayatının olgunluk döneminde ele almış olduğu; *el-ʿAkidetü’n-Nizâmiyye* adlı eseri bağlamında ele alınacaktır. Burada İmâm Cüveynî’nin tüm kelamî görüşleri değil sadece insan fiilleri meselesi ele alınacak ve eserlerinde ifade ettiği görüşlerine yapılan eleştiriler, Eş‘arî çizgisinde sebat edip etmediğine dair tespit ve mülahazalar yapılmaya çalışılacaktır.

Araştırmamız şu kısımlardan oluşmaktadır:

Birinci bölümde İmâm Cüveynî’nin hayatı ve yaşadığı dönem başlığı altında; yaşadığı toplumun siyasi durumu, o dönemde oluşan mezhep çatışmaları, ehl-i sünnet ulemasına yapılan eziyetler ve bu sebeple İmam Cüveynî dahil olmak üzere birçok ulemanın göçe zorlanması, kendisinin ne denli takvalı, zahid, helal ve harama son derece dikkat eden, terbiyesine önem veren bir ailede yetiştiği, ilim yolculuğu, hayatı boyunca hocalık ve talebeliği bir arada yaptığı, ahlâkı ve ilmi kişiliğine değinilmiştir.

İkinci bölümde kelam ekollerinin insan fiilleri meselesindeki görüşleri başlığı altında; Cebriyye’nin bu konudaki görüşleri ve dayandığı akli ve nakli delilleri, Eş‘arîyye’nin kendilerine yapmış olduğu reddiyeleri, Mu‘tezile’nin bu konudaki görüşleri ve dayandığı akli ve nakli delilleri, Eş‘arîyye’nin kendilerine yapmış olduğu reddiyeler ile Eş‘arîyye mezhebinin görüş ve delilleri ve İmâm Eş‘arî’nin insan fiilleri ve kesb nazariyesi hakkındaki görüşleri ele alınmıştır.

Üçüncü bölümde İmâm Cüveynî'ye göre insan fiilleri başlığı altında; el-İrşâd'dan el-ʿAkidetü'n-Nizâmiyye'yi yazana kadarki ifadeleri ile el-ʿAkidetü'n-Nizâmiyye'deki ifadeleri ele alınarak karşılaştırılmak suretiyle kendisinin Eş'arîyye çizgisinde sebat edip etmediği tespit edilmeye çalışılmış ve bazı müteahhir kelamcıların insan fiilleri meselesinde, İmâm Cüveynî'ye yaptıkları eleştirilere değinilmiştir.

Araştırmanın Yöntem ve Kaynakları

Çalışmada asıl konuya geçilmeden önce İmam Cüveynî'nin hayatı, ailesi, yaşadığı dönemin toplumsal ve siyasi problemleri, ilim yolculukları, hocaları, öğrencileri, ahlakı ve davranışları incelenmiştir. Hayatı ve ilmi kişiliği ele alındıktan sonra ilk olarak kelam ekollerinde insan fiillerinin nasıl ele alındığına yer verilmiştir. Örneğin Cebriyye ekolünün konu hakkındaki görüşü aktarıldıktan sonra onların bu görüşlerini akli ve nakli olarak nasıl delillendirdiklerine değinilmiş, akabinde bu delillendirmelerine diğer mezhepler tarafından yapılan eleştiriler zikredilmiştir. Aynı şekilde Mu'tezile ve Eş'arîyye mezheplerinin görüşleri, delilleri ve bu delillere yapılan reddiyeler zikredilmiştir. Diğerlerine nazaran daha tutarlı olup kuvvetli deliller sunan İmam Eş'arî'nin bu konuda öne sürdüğü kesb teorisine detaylı bir şekilde yer verilmiştir.

İnsan fiilleri konusunda ekollerin görüşleri detaylı bir şekilde işledikten sonra tez çalışmasının asıl konusu olan İmam Cüveynî'nin insan fiilleri hakkındaki görüşleri onun ilmi serüveni de göz önüne alınmak suretiyle aktarılmaya çalışılmıştır. İlk olarak İmam Cüveynî'nin İmam Eş'arî'yi taklit dönemi olarak nitelenebilecek bir dönemde kaleme aldığı *el-İrşâd* eserinde geçen görüşleri aktarılmış, *el-Akîdetü'n-Nizâmiyye*'ye kadar tevhid kaidelerindeki görüş değişikliklerine ve bu değişikliklerin sebeplerine değinilmiştir. Bu değişim esnasında İmam Cüveynî'nin Cebriyye, Mu'tezile ve Eş'arî mezhebi imamlarından İmam Bâkillânî'ye karşı tutumuna da yer verilmiştir. Son olarak İmam Cüveynî'nin Eş'arî mezhebinin görüşlerine muhalefetine karşın müteahhir ulemadan Fahreddîn Râzî, Âmidî ve Îcî gibi âlimlerin ne gibi eleştiriler yaptıklarından bahsedilmiştir.

Çalışmada İmam Cüveyni'nin hayatı hakkında genel olarak Taceddin Sübkî'nin *Tabakâtü'ş-Şafi'iyye*, ez-Züheylî'nin *İmamü'l-Harameyn el-Cüveynî*', İbnü'l-Esîr'in *el-Kâmil fi't-Tarîh*'i, İbn Hallikân'ın *Vefeyâtü'l-Aʿyân*'ı, Zehebî'nin *Tezkiretü'l-Hüffâz*'ı, İbn Asâkir'in *Tebyînü Kizbi'l-Müfterî*'si, Nevevî'nin *Tehzîbü'l-Esmâ ve'l-Lügat*'ı ve M. Macit Sevgili'nin *İmamü'l-Harameyn el-Cüveynî*' gibi eserlerinden istifade edilmiştir.

Âlimlerin ahlakı olduğu üzere bir eleştiri yaparken konunun ehemmiyeti ve muradın hasılı için konuyu yanlış anlamama ve iftira olmaması adına her mezhebin ve alimin görüşlerine özellikle kendi eserlerinden ya da mezhebi temsil ettiği düşünülen eserlerden faydalanılmaya çalışılmıştır. Ancak Cebriyye gibi ekollerin görüşlerine kaynaklık edecek bir eser bulunmadığı için görüşlerine ancak terâcim ve milel kitaplarından ulaşabildik. Bu bağlamda Cebriyye ekolünün insan fiilleri hakkındaki görüşlerine Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-Nihal* ve Mahmud Ebu Dakika'nın *el-Kavlü's-Sedîd fî İlmi't-Tevhîd* adlı eserlerinden faydalandık. Mu'tezile mezhebinin görüşleri için mezhebin teşekkül sürecinin sonlarında kaleme alındığı düşünülen ve mezhebin tüm görüşlerini barındıran, sistematik hale getiren Kâdî Abdülcebbârîn eserleri olan *Şerhü Usûli'l-Hamse* ve *el-Muğnî fî Ebvâbi't-Tevḥîd ve'l-ʿadl* gibi eserlerinden yararlanılmıştır. Eş'arî mezhebinin insan fiilleri hakkındaki görüşleri ve delillendirmeleri için ise Bâkillânî'nin *el-İnsaf fîmâ yecibü İ'tikâdühü velâ yecûzü'l-Cehlü bihî fî İ'lmi'l-Kelâm*'ı, et-Teftâzânî'nin *Şerhü'l-Makâsıd'i* ve el-Îcî'nin *Mevâkıf'ı* gibi Eş'arî mezhebinin önde gelen isimlerinin eserlerinden faydalanılmıştır.

İmam Eş'arî özelinde kesb nazariyesinin incelendiği bölümde bizzât İmam Eş'arî'nin eserlerinden ve İmam Eş'arî'nin görüşlerini benimseyen İmam Cüveynî'nin eserlerinden iktibas yapılmıştır. Bu eserlerden en önemlileri İmam Eş'arî'nin *el-İbâne an Usûli'd-Diyâne* ve İmam Cüveynî'nin *el-Edille fi Kâvâidi Akâidi Ehl-i's-Sünne ve'l Cemâ'a* adlı eserleridir.

İmam Cüveynî'nin ortaya atmış olduğu görüşlere müteahhir ulemadan eleştirilere yer verildiği son bölümde her âlimin görüşü kendi eserlerinden iktibasla ele alınmıştır. Örneğin; Şehristânî'nin eleştirileri *Nihâyetü'l-İkdâm fî ʿİlmi'l-Kelâm* adlı eserinden, Mustafa Sabri Efendi'nin bu konu hakkındaki tutumu *Mevkifü'l-Beşer Tahte Sultâni'l-Kader* adlı eserinden aktarılmıştır.

İmam Cüveynî; kelam alanında önde gelen isimlerden biri olması hasebiyle hayatı, eserleri ve görüşleri ile ilgili birçok çalışma yapılmıştır. Yapılan bu çalışmalardan bazıları şunlardır:

"*İmamu'l-Harameyn el-Cüveyni ve Akidesi*", 1985 yılında yüksek lisans tezi olarak Mevlüt Özler tarafından çalışılmıştır.

2014 yılında çalışılan "*İmâmu'l Haremeyn Cüveynî'nin Değişim Geçirdiği Kelâmî Görüşleri*" başlıklı tezde ise Muhammed Mustafa Sancar, İmam Cüveynî'nin ilk dönemdeki görüşleri ile ilerleyen zamanlarda değişime uğrayan görüşlerini derlemiştir. Değişim gösteren bu görüşler arasında insan fiilleri de bulunduğu için bu konuyu da ele almıştır.

"*Eş'arî ve Cüveynî'de Kader ve İstitaat Kavramları*" adlı 2016 yılında Hafzullah Genç tarafından hazırlanan yüksek lisans çalışmasında ise İmam Eş'ârî ve İmam Cüveynî'nin kader ve istitaat görüşleri değerlendirilmiş, benzerlikleri ve farklılıkları ortaya konulmuştur.

Refik Yılmaz tarafından 2019 yılında yüksek lisans tezi olarak hazırlanan "*Mâtürîdî ve Cüveynî'ye Göre İnsan Özgürlüğü*" adlı çalışmada insan özgürlüğü konusu İmam Mâtürîdî ve İmam Cüveynî ekseninde incelenmiş ve görüşleri arasında bir paralellik olduğu kanısına varılmıştır.

2022 yılında Bilal Khalifa tarafından hazırlanan "*Cüveynî'ye Göre İrade*" adlı çalışmada yıllarca Müslümanlar arasında ihtilaf konusu olan irade kavramı kapsamlı bir şekilde incelenmiştir. Öncelikle Allah Teâlâ'nın iradesi kapsamlı bir şekilde ele alınmış daha sonra ise kulların iradesi adı altında kader, istitaat gibi kavramlar açıklanmıştır.

Daha önce yapılan çalışmalara bakıldığında kader, istitaat ve insan fiilleri gibi konuların detaylı bir şekilde incelendiği açıkça görülmektedir. Bu çalışmalarda İmam Cüveynî'nin daha genel olarak kelâmî konular hakkındaki görüşleri yüzeysel olarak ele alınmıştır. Ancak İmam Cüveynî'nin insan fiilleri konusundaki görüş evreleri ve son olarak varmış olduğu görüşünden dolayı kendisine yapılan ithamlara detaylı olarak değinilmemiştir. Ama bunun dışında yukarıda zikredilen hususlara dikkat edilmek

suretiyle bu çalışmada şu ana kadar yapılmış olan çalışmalarda ele alınmadığını fark ettiğimiz konular detaylı olarak ele alınacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

İMÂM CÜVEYNÎ'NİN HAYATI VE İLMİ KİŞİLİĞİ

1.1. Hayatı ve İlmi Kişiliği

Asıl adı İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknüddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-Cüveynî et-Tâî en-Nîsâbûrî (ö. 478/1085) olan, hicri 18 Muharrem (Miladi 17 Şubat 1028) tarihinde Nîşâbur civarında bulunan Büştenikân veya Nistikân köyünde doğmuştur.[1] İmâm Cüveynî'nin doğduğu çevrenin siyasal ve kültürel özellikleri hakkında özetle şunlar söylenebilir:

Hicrî 5/milâdî 11. yüzyılın başlarında İslâm dünyasında ortaya çıkan bazı hanedan devletleri bölgesel iktidarlara sahipti. Bağdat'taki Abbâsî halifelerinin siyasi ve fiilî etkileri azalmıştır. Kuzey Afrika ve Mısır alternatif bir hilafet iddiasıyla ortaya çıkan Şiî Fatımîler'in, Endülüs ise Emevîler'in idaresindedir, Gazneliler Horasan, Rey, Kazvin, Nîşâbur bölgesindeki Şiî Büveyhî hâkimiyetine son vermiş olmasına rağmen hilâfet merkezi olan Bağdat'ta Büveyhîler'in kontrolü devam etmektedir.[2]

İmâm Cüveynî'nin memleketi olan Nîşâbur bölgesi bu dönemde Gazneliler'in hâkimiyetindeydi. Fakat bu durum uzun sürmemiş, Sultan Mes'ud (ö. 550/1155) döneminde Gazneliler ile Selçuklular arasında olan muharebeler sonucunda Nîşâbur Tuğrul Bey'in (ö. 455/1063) hâkimiyetine geçmiş ve sonradan kurulacak olan Büyük Selçuklu devletinin merkezi haline gelmiştir. Bu sırada Bağdat; Abbasîlerin merkezi olmasına rağmen siyasi iktidarın Büveyhîler'de olması, Sünnî dinî otoritenin Şiî siyasi otoriteye boyun eğmek zorunda olması anlamına geldiğinden, Sünnîliğin savunucusu olan Selçuklu Devleti'nin; siyasetteki bu ikileme son vermesine zemin oluşturmuş ve nitekim Abbasî Halifesi Kâim Biemrillâh'ın (ö. 467/1075) isteği üzerine Tuğrul Bey, 447/1055'te bu bölgeyi ele geçirip Büveyhî egemenliğine son vermiştir.[3]

---

[1] Mevlüt Özler, **İslam Düşüncesinde İnsan Hürriyeti**, İstanbul, Nûn Yayıncılık, 1997, s. s. 15; Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfî Sübkî, **Tabakâtü'ş-Şâfiiyyeti'l-Kübrâ**, Kahire, Dârü İhyâi'l-Kütübi'l-Arabî, 1992, s. c. 5, s. 165.

[2] Muhammed ez-Zühaylî, **el-Cüveynî İmâmü'l-Harameyn**, Dimeşk, Dârü'l-Kalem, 1992, s. s. 21.

[3] Dr. Hasan İbrahim Hasan, **Tarihü'l-İslâm es-Siyâsî ed-Dînî es-Sekâfî ve'l-İctimâ'î**, 14. bs, Beyrut, Dârü'l-Cîl, 1996, c. 2, s. 290-350.

Bu dönemde Nîşâbur bölgesinde toplumsal durumun iyi olduğu söylenemez. Asayişin bozulduğu, can ve mal güvenliğinin olmadığı, ekonomik krizlerin yaşandığı bu dönemde özellikle de hicri 440'lı yıllarda Sünniler ve Râfizîler arasında birtakım hadiselerin meydana geldiği; Eş'arîler ile Hanbeliler arasında Eş'arî cenahının cumaya ve cemaate katılamadıkları gibi olayların yaşandığı nakledilmektedir.[4]

Bölge itikadi ve fıkhi mezhepler açısından çeşitlilik arz etmektedir. İtikadî fırkalardan Sünnîlik, Mu'tezile ve Şia'nın yanında Kerrâmiye, Neccâriye, Zâhiriye, Müşebbihe, Mürcie ve Hâricilik gibi mezheplerin mensuplarının barındığı görülmektedir. Sünnîler genel olarak Hanefiliğe ve Şâfiîliğe mensup olsalar da iki mezhep müntesipleri arasında rekabet ve sürtüşmeler olduğu görülmektedir. Ayrıca Sünnîler itikadî açıdan da Eş'arîler ve Hanbelîler (Selef) olmak üzere ikiye bölünmüş durumdaydı.[5]

Bütün bu kargaşa ve olumsuzluklara rağmen bu asırda da Hanefî fakihlerinden Ebu'l-Hasen el-Kudûrî (418/1027), *es-Sünenü'l-Kübrâ* yazarı Ebû Bekir el-Beyhakî (458/1066), Hanbelî fakih Kâdı Ebû Ya'lâ (458/1066), müfessir es-Seâlibî (427/1035), Endülüslü İbn Hazm (456/1064), Mu'tezilî Kâdı Abdülcebbar'ın talebelerinden Ebu'l-Hüseyin el-Basrî (436/1044) ve Ebû Reşîd en-Nîsâburî gibi çok meşhur ilim adamlarının yetiştiği görülmektedir.[6]

İmâm Cüveynî'nin doğduğu bölge olan Nîşâbur'da; Beyhakiyye Medresesi, Sa'diyye Medresesi, Ebû Sa'd el-Esterâbâdî'nin (ö. 405/1015) kurduğu medrese, Ebû İshâk el-İsferâyînî (ö. 418/1027) için bina edilen medrese gibi özel ders halkalarının yapıldığı bu yapılar ile bu dönemde medrese geleneğinin yerleşmeye başladığı görülmektedir.

Bu özel medreselerin dışında devlet tarafından yeni bir sisteme bağlı medreseler inşa edilmeye başlanmıştır. Vezir Nizâmülmülk'ün (ö. 485/1092) inşa ettirdiği Nizâmiye medreselerinin ilki Nîşâbur'da kurulmuş ve bu medresenin ilk müderrisi İmâm Cüveynî olmuştur. Nîşâbur dışında; Bağdat, Belh, Herat, İsfehan,

[4] Dr. Hasan İbrahim Hasan, **a.y.**
[5] Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerîm İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Tarîh**, 4. bs, Beyrut, Dâr'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003, c. 9, s. 444-454.
[6] Dr. Hasan İbrahim Hasan, **Tarihü'l-İslâm es-Siyâsî ed-Dînî es-Sekâfî ve'l-İctimâ'î**, c. 2, s. 325.

Basra, Merv, Taberistan ve Musul gibi dönemin önemli ilim merkezlerinde de bu medreselerden kurulmuştur. İlk sistematik medrese geleneğinin bu dönemde kurulmaya başladığını söyleyebiliriz. Bu medreselerin, İslâm coğrafyasında özellikle Büveyhîler ve Fatımîler'in desteği ile artan Şiî tehlikesine karşı Ehl-i Sünneti güçlendirmek adına oldukça büyük hizmetleri olmuştur.

İmam Cüveynî, asıl isminden ziyade çeşitli lakaplarla da tanınmıştır. O'na "İmâmu'l Haremeyn" denmesinin sebebi, Mekke ve Medine'de dört yıl kalıp ders okutması ve fetva vermiş olmasıdır. "Ebu'l-Meâli" denmesinin sebebi ise hayatını din ilimlerini tahsil ve yaymak için geçirmiş olması, kuvvetli mantık ve isabetli görüşleri ile muhaliflerine karşı koyarak hakikati açığa çıkarıp, yanlış fikirleri reddetmesidir. "Diyau'd-Din" denmesinin sebebi de Ehl-i Sünnet itikadını müdafaa etmesi ve bu hususta başkalarına yardımcı olup yol göstermedeki sahip olduğu yeteneğinin takdir nişanesi olarak telakki edilmesidir. İmâm Cüveynî, iki meşhur nispetle anılır. Bunlar "Cüveynî" ve "Nîşâburî" nispetleridir. Cüveynî nispeti, "Cüveyn" köyüne mensup olması; Nîşâburî ise uzun süre Nîşâbur beldesinde ikamet etmiş olmasındandır.[7]

İmâm Cüveynî, dini altyapısını ahlâki ve fikri oluşumunun şekillenmesini sağlayan, ilim ve irfan geleneğine sahip, İslami ilimlere ciddi anlamda katkı sağlamış, günümüze kadar gelmiş kaynakları kaleme almış köklü bir aileye mensuptur.

İmâm Cüveynî'nin babası Ebû Muhammed Abdullah b. Yusuf el-İmâm Cüveynî (438/1046); fıkıh, usûl-i fıkıh, nahiv ve tefsir dersleri veren bölgenin önemli âlimlerinden birisidir. Diğer kitaplarının yanı sıra geniş hacimli bir tefsir kitabı olduğu da kaydedilir. Kendi döneminde Şafii fıkhının önde gelen isimlerindendir. Dönemin ilim adamları arasındaki konumunun bir ifadesi olarak "Rüknü'l-İslâm" lakabıyla anılmaktadır.[8]

İmâm Cüveynî'nin babası Ebu Muhammed; yaşantısına haramın temas etmemesi hususunda son derece titiz davranarak elinin emeği ile kazanmış olduğunu yerdi. Kazanmış olduğu bu helal para ile saliha ve hayırlı bir cariye satın alarak zevce

[7] İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknüddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf Cüveynî, **eş-Şâmil fî Usûlü'd-Dîn**, İskenderiye, Mesârifü'l-İskenderiye, 1969, s. 69-70.

[8] Murat Memiş, "Bir Kelamcı Olarak İmâmü'l-Harameyn el-Cüveynî", **Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi Dergisi**, No: 2, 2016, s. 70.

edinmiş ve aynı şekilde ailesine kazandığından başka bir şey yedirmemiştir. İmâm Cüveynî'nin annesi de yediğinin içtiğinin helal olmasına son derece dikkat eden takva sahibi zâhide, âbide ve dîni yaşantısında titiz bir kadındı. Tohumun yetişmesinden toprağa verilmesine ve topraktan yetiştirilmesine kadar bu denli titiz bir aile içerisinde, çevresinde böyle salih ve ilim ehli insanların bulunması, İmâm Cüveynî'nin etkisinin asırlar boyu sürecek bir ilmi tahsil etmesine katkıda bulunmuştur. İmâm Cüveynî'nin ailesinin yaşantılarına haramı bulaştırmama çabalarının, gayret ve titizliklerinin anlaşılması adına şu kıssa nakledilmektedir:

İmâm Cüveynî doğduktan sonra babası, annesine oğlunun başka birisinden süt emmemesi hususunda dikkat etmesini tavsiye etmiştir. İmâm Cüveynî'nin annesi bir gün bazı ev işlerini yaparken eve gelen komşu kadın çocuğu ağlar vaziyette görünce, ona süt emzirerek çocuğu teskin etmeye çalışmıştır. Eve gelen Ebu Muhammed hanımını üzüntülü bir halde görünce, bunun sebebini sormuş ve durumu öğrenmiştir. Kendi ve aile efradının yaşantısına bırakın haramı, şüphe arz eden şeylerin bulaşmasından kaçınan ve bu denli titiz davranan Ebu Muhammed'e bu durum ağır gelmiş, hemen çocuğu baş aşağı çevirerek karnını ovup parmağını boğazına götürerek emdiği sütü kusturmuş ve şöyle demiştir: "Annesinden başka bir kadının sütünü emmek suretiyle tabiatını ifsat etmektense ölmesi benim için daha hafiftir."[9]

Böyle bir terbiye ve dikkat altında büyüyen İmâm Cüveynî, bundan gereken terbiyeyi almıştır. Nakledildiğine göre İmâm Cüveynî, bazı zamanlar münazara meclislerinde kendisine ârız olan zayıflığının sebebini bu hadiseye bağlamakta ve bu halin o emmeden arta kaldığını ifade etmiştir.

İmâm Cüveynî'nin ahlakı ile ilgili tabakât kitaplarında birçok güzel hasletlerinden bahsedildiği görülmektedir. Ancak en çok İmâm Cüveynî'nin ilme olan aşkı, cömertliği, zahitliği ve tevazusu öne çıkmaktadır. İmâm Cüveynî ilim öğrenmeye o kadar çok bağlıdır ki kendi asli ihtiyaçlarını karşıladıktan sonra geriye kalan vaktini ilim tahsil etmekle geçirdiğini kendisi şu sözüyle ifade etmektedir: "Benim uyumam

[9] Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî el-İrbilî İbn Hallikân, **Vefeyâtü'l-Aʿyân ve enbâʾü ebnâʾi'z-zamân mimmâ sebete bi'n-nakl evi's-semâʿ ev eşbetehü'l-ʿayân**, t.y., c. 2, s. 342-343.

ve yemem, adet olduğu şekilde değildir. Bilakis ben gece olsun gündüz olsun sadece uyku bastırınca uyur, her ne vakit olursa olsun sadece acıktığımda yemek yerim."[10]

İmâm Cüveynî'nin şu sözü ise ne kadar zühd ehli bir kişiliğe sahip olduğuna işaret eder: "Dünya, sırf dini ritüellerin/hayatın uygulanmasına imkân tanıdığından ötürü gözetilir. Öyleyse dünya, dolaylı yoldan dikkate alınır. Bu açıdan bir gereksinim söz konusu olmasaydı, değersiz olan dünyadan tamamen yüz çevirmek yerinde olacaktı."

Kaynaklarda, İmâm Cüveynî'nin cömertliğiyle ilgili bazı bilgiler verilmiştir. İmâm Cüveynî hakkında kendisinin miras olarak kalan ve eline geçen tüm gelirlerini, fıkıh talebelerine infak ettiği bu konuda hassas olduğu ifade edilmiştir.

İmâm Cüveynî bu söylediğimiz hasletlerinin yanında, ayrıca duygusal bir yapıya sahip olduğu aktarılır. Bir şiir dinlediğinde veya tefekküre daldığında gözyaşlarına hâkim olamayıp ağladığı, vaaz ve nasihatlerinin de çok etkili olduğu hatta anlattığında kendisinin ağladığı gibi başkalarını da ağlattığı ifade edilmektedir.[11]

İmâm Cüveynî eşsiz bir şahsiyete, güçlü bir ilme ve güzel ahlaka sahip olması hasebiyle gerek kendi çağdaşları gerekse kendisinden sonra gelen birçok ulema, hükümdar ve öğrencileri tarafından övgü dolu sözlerle anlatılmıştır.

Bağdat gibi bir ilim merkezinde mezhebin temsil konumuna gelmiş olan Ebû İshak eş-Şîrâzî (ö. 476/1083), İmâm Cüveynî'yi şu sözlerle övmüştür: "Bu İmamdan istifade ediniz. Çünkü o bu zamanın ziynetidir". Başka bir ifadesinde: "Ey şark ve garp ehlinin kendisinden istifade ettiği insan, şüphesiz senin ilminden senden öncekiler de sonrakiler de istifade etti ve sen bugün İmamların İmamısın." şeklinde bir övgüde bulunmuştur.[12]

---

[10] M. Macit Sevgili, **İmâmü'l-Harameyn Cüveynî**; Sübkî, **Tabakâtü'ş-Şâfiiyyeti'l-Kübrâ**, c. 7, s. 161.

[11] Mevlüt Özler, **İslam Düşüncesinde İnsan Hürriyeti**, s. 27; İbn Asâkir, **Tebyînü Kizbi'l-Müfterî fîmâ Nüsibe ile'l-İmâm Ebi'l-Hasan el-Eşʿarî**, s. 282.

[12] Sübkî, **Tabakâtü'ş-Şâfiiyyeti'l-Kübrâ**, s. c.5 s. 172-173; Ebû Muhammed Afîfüddîn Abdullāh b. Es'ad b. Alî b. Süleymân el-Yâfiî el-Yemenî Yâfiî, **Mir'âtü'l-Cinân ve İbretü'l-Yakzân fî Ma'rifeti mâ Yu'teberü min Havâdisü'z-Zamân**, Beyrut, Müessesetü'l-A'lemî li'l-Metbûât, 1970, c. 3, s. 129; İbn Hallikân, **Vefeyâtü'l-Aʿyân ve enbâʾü ebnâʾi'z-zamân mimmâ sebete bi'n-nakl evi's-semâʿ ev eşbetehü'l-ʿayân**, c. 2, s. 242; İbnü'l-Cevzî, **el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem**, c. 9, s. 19.

Şeyhülislâm Ebu Osman İsmail b. Abdurrahman es-Sâbûnî (ö. 449/1057) bazı meclislerde İmâm Cüveynî'nin kelamını işitince şöyle demiştir: "Allah bu İmamdan çirkinlikleri uzak kılsın. O bugün İslam'ın göz aydınlığı ve onu güzel kelamı ile müdafaa edendir."[13]

Reîsü Ehli Hadîs olarak anılan el-Hafız Ebu Muhammed el-Cürcânî (ö. 403/1012) şu sözlerle İmâm Cüveynî'yi över: "O kendi asrının İmamı, lideri ve o dönemde benzeri pek bulunmayan zekâ ve hitabeti açısından benzeri olmayandır. Horasan, Irak ve Hicaz'dan ilim öğrenmek için kendisine gidilirdi"[14]

Ali b. Fâdıl Ebü'l-Hasan en-Nahvî (ö. 468/1076), hiçbir ilimde İmâm Cüveynî gibi bir ilim aşığı görmediğini onun ilim için ilmi istediğini ifade ederek onun ilme karşı olan sevgi, muhabbet ve gayretini vurgular.[15]

İbnü's-Salah (ö. 643/1245), İmâm Cüveynî'yi görenlerden bazılarının söylediği şu beyti ifade eder:

"Bu kâinatta Malik olan Allah'ın kulları arasında İmâmü'l Haremeyn gibisini gözlerim görmedi."[16]

İmâm Cüveynî'yi el-Yafiî şu sözlerle över:

"Çalışkan ve muhterem bir imam, imamlığına icma edilen, birçok ilme haiz olduğuna dair ittifak edilen, usûl, füru, edebiyat ve diğer ilimlerde muttaki olan, meselelere eleştirel yaklaşan, iyi araştıran, denetleyen, takrir eden, mahir bir münazaracı, fukaha ve mütekellimlerin üstadı, güzel konuşan, belagat sahibi, fıkıh, usulü'l- fıkh ve usulü'd-din'de öncü olan, asil bir soydan gelen Haremeyn'in imâmı, İslâm'ın ve ümmetin gururu , milletin müftüsü , doğu ve batının imamlığına icma ettiği, faziletini Arap olan olmayan toplumun önde gelenleri ve liderlerinin takrir ettiği bir zattır."[17]

---

[13] Sübkî, **Tabakâtü'ş-Şâfiiyyeti'l-Kübrâ**, c. 5, s. 173.
[14] Sübkî, **a.y.**
[15] İbnü'l-İmâd, **Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâri Men Zeheb**, c. 3, s. 129; Yâfiî, **Mir'âtü'l-Cinân ve İbretü'l-Yakzân fî Ma'rifeti mâ Yu'teberü min Havâdisü'z-Zamân**, c. 3, s. 129.
[16] Sübkî, **Tabakâtü'ş-Şâfiiyyeti'l-Kübrâ**, c. 5, s. 173.
[17] Yâfiî, **Mir'âtü'l-Cinân ve İbretü'l-Yakzân fî Ma'rifeti mâ Yu'teberü min Havâdisü'z-Zamân**, c. 3, s. 123.

Talebesi Abdülgâfir el-Fârisî (ö. 529/1134-35) Nîsâbur'un tarihi ile ilgili kaleme almış olduğu eserinde hocası İmâm Cüveynî ile ilgili kısımda hocasını şu sözlerle anlatır:

"O İmâmü'l-Harameyn, İslam aleminin gururu, imamların imamı, şer'i ilimler âlimi, doğu ve batının imametine dair icma ettiği, Arap olan olmayan herkesin faziletli olduğuna kanaat ettiği, ondan önce de ondan sonra da gözlerin onun gibisini görmediği biridir."[18]

Öte yandan Farisi, hocasının Arap dili ve onunla ilgili ilimlerden en büyük talih ve nasibi aldığını, böylece bütün edebiyatçılardan daha iyi olduğunu ve kimsenin bilmediği ulaşamadığı daha geniş anlamlara ulaştığını ifade eder. Ayrıca hocası için "akranlarını geçti, hafız oldu, fesahat sahibi nice kişileri aciz bıraktı, namı sınırları aştı. Onu duyanlar, tesirini görenler, görüp müşahede ettiklerinin işittiklerinden daha fazla vasıflara haiz olduğuna kani oldular. Konuşurken çok akıcı, açık, net ve gayet güzel bir ses tonu ile konuşurdu. Eserlerinde gördüğümüz hitabet ve belağatının sadece buz dağının görünen kısmıdır" ifadelerini kullanır.[19]

İbn Hallikân (ö. 681/1282), İmâm Cüveynî ile ilgili şu sözleri aktarmaktadır: "Onun, Şafii mezhebinin son dönem ulemalarından en bilgini olduğu bir hakikattir. Kendisinin ulemanın öncüsü olduğuna dair ulema icma etmiş; usul, füru ve edebi ilimler gibi birçok ilimde mutkin bir ilmi kişiliğinin olduğuna dair ittifak edilmiştir."[20]

İsnevî (ö. 772/1370) onun çağının ulemasının öncüsü ve dehası olduğunu söylerken[21] Taşköprizâde (ö. 968/1561) de İmâm Cüveynî hakkında şunları aktarır:

"Hilâf ve usûl gibi nice ilimleri tahsil etmiştir ve tahsil etmiş olduğu birçok ilimde öncü kabul edilmiştir. İslam'a dair yaptığı araştırma ve değerlendirmeleri ile

[18] Sübkî, **Tabakâtü'ş-Şâfiiyyeti'l-Kübrâ**, c. 5, s. 173.
[19] Sübkî, **a.g.e.**, c. 5, s. 174.
[20] İbn Hallikân, **Vefeyâtü'l-Aʿyân ve enbâʾü ebnâʾi'z-zamân mimmâ sebete bi'n-nakl evi's-semâʿ ev eṣbetehü'l-ʿayân**, c. 2, s. 341; İbnü'l-İmâd, **Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâri Men Zeheb**, c. 3, s. 360.
[21] Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdürrahîm b. el-Hasen b. Alî el-Ümevî İsnevî, **Tabakâtü'ş-Şâfiiyye**, Bağdat, İhyâü Türâsi'l-Arabî, 1970, c. 1, s. 409.

telif ettikleri ve fikirlerinin tesiri kıyamete kadar devam edecektir. Ondan sonra onun bir benzeri dünyaya gelmemiştir."[22]

İmam Cüveynî, hayatının her anını ilme adamış, ilme adeta aşık kişiliği hasebiyle hayatı boyunca karşılaştığı her ulemadan istifade etmeye çalışmıştır. Gerek çıktığı seferlerde uğradığı ve konakladığı beldelerde, ilim meclislerinde ders verdiği öğrencilerinden, gerekse münazara yaptıklarından olsun birçok kişiden istifade etmiştir. İmam Cüveynî hayatı boyunca yaşını ve makamını göz ardı ederek, öğrenmenin yaşı olmadığı ve hep bir şeyler öğrenmeye muhtaç olunduğu şuuru ile her fırsatı değerlendirmeye çalışan ilmi bir kişiliğe sahip olduğu için yüzlerce hocası bulunmaktadır. Bu sebeple biz İmam Cüveynî'nin hocalarından önde gelenleri ele alacağız. Bu hocalarından bahsetmeden önce İmam Cüveynî'nin kelam ilminde bu denli derinleşmesini sağlayan, her ne kadar muasırı olmasa da kendisinden istifade ettiğini belirten İmam Ebu Bekir el-Bâkıllânî'den şu şekilde bahsetmiştir;

"Kelâm ilmi hakkında Kadı Ebubekir'in kelâmından on iki bin yaprak ezberleyene kadar tek kelime konuşmadım."[23]

Aslında bu ifadeler İmam Cüveynî'nin kelam ilmini ne kadar önemsediğini ve aslında bu ilimde söz sahibi olabilmenin alt sınırını belirtmiştir.

Ebu Muhammed b. Yusuf el-Cüveynî

Dönemin önde gelen âlimlerinden olup "Rüknü'l-İslâm" vasfıyla anılmaktadır. Başta fıkıh olmak üzere birçok alanda eser telif etmiştir. İlk hocası olan babasından fıkıh ve hadis dersleri alan İmâm Cüveynî'nin bunun yanı sıra babasının bütün kitaplarını okuduğu da bilinmektedir.[24]

Ebü'l-Kasım el-İsferâyînî el-İskâf, Abdülcebbar b. Ali b. Muhammed b. Haskan (ö. 452/1060-1061).

[22] Ahmed b. Mustafa b. Halil Taşköprüzâde, **Miftâhü's-Saʿâde ve Misbâhü's-Siyâde fî Mevzûʿâti'l-ʿUlûm**, Kahire, Matbaatü İstiklâli'l-Kübrâ, 1968, c. 2, s. 330.
[23] Sübkî, **Tabakâtü'ş-Şâfiiyyeti'l-Kübrâ**, c. 5, s. 185.
[24] İbn Hallikân, **Vefeyâtü'l-Aʿyân ve enbâʾü ebnâʾi'z-zamân mimmâ sebete bi'n-nakl evi's-semâʿ ev eşbetehü'l-ʿayân**, c. 1, s. 250.

Dönemin ileri gelen fakihi ve mütekellimidir. İmâm Cüveynî, Beyhakî medresesinde bulunan Eş'arî mütekellimlerinin büyükleri arasında sayılan bu hocasından kelam ve usulü fıkıh dersleri almıştır.[25]

Ebu Abdullah el-Habbâzî, Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Hasan en-Nîsâburî (ö.449/1057-1058).

Dönemin önde gelen kurralarından olup kıraat ile ilgili birçok eser telif etmiş ve birçok öğrenci yetiştirmiştir. İmâm Cüveynî, kendi derslerine gitmeden önce her sabah meclisine giderek kendisinden Kur'an ve kıraat derslerini almıştır.[26]

Ebu Ali el-Hüseyn b. Muhammed b. Ahmed el-Merverrûzî (462/1069).

Şafii mezhebinin fakihi, Şafii kitaplarında "el-Kâdî" tabiriyle anılmakta olan Merverrûzî "Ümmetin büyük imamı" (Habrü'l-Ümme), "Şâfii mezhebinin ulu imamı" ve "Horasan fakihi" olarak bilinmektedir. "*et-Ta'lîka/et-Ta'lîku'l-Kebîr"* adlı önemli bir esere sahip olan Merverrûzî, ayrıca Şafii mezhebinde "ashâbü'l-vücûh" müctehidlerinden sayılır. İmâm Cüveynî, bu hocasından fıkıh derslerini ve icazetini almıştır.[27]

Hafız Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullah b. Ahmed b. İshak (ö. 430/1038).

Zamanının en güvenilir hadis hafızlarından, en büyük muhaddislerinden ve aynı zamanda meşhur sûfi ve tarihçilerden olduğu bilinmektedir. İmâm Cüveynî de kendisinden hadis derslerini ve icazetini almıştır. Hafız Ebû Nuaym'ın müellifi olduğu eserleri *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Asfiyâ*, *Târîhu İsbahân*, *Ma'rifetü's-Sahâbe*, *Delâ'ilü'n-Nübüvve*, *Kitâbü'd-Du'afâ, Müstahrec'alâ Sahîhi'l-Buhârî,*

---

[25] M. Macit Sevgili, **İmâmü'l-Harameyn Cüveynî**, Ankara, TDV Yayınları, 2021, s. 46; Sübkî, **Tabakâtü'ş-Şâfiiyyeti'l-Kübrâ**, c. 5, s. 99; Ebü'l-Kāsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyn ed-Dımaşkī eş-Şâfiî İbn Asâkir, **Tebyînü Kizbi'l-Müfterî fîmâ Nüsibe ile'l-İmâm Ebi'l-Hasan el-Eşʿarî**, Dimeşk, Dâr'l-Fikr, 1928, s. 265.

[26] Sübkî, **Tabakâtü'ş-Şâfiiyyeti'l-Kübrâ**, c. 5, s. 170; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî Zehebî, **Tabakâtü'l-Kurrâ**, t.y., c. 2, s. 207; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî Zehebî, **Tezkiretü'l-Hüffâz**, t.y., c. 3, s. 1127.

[27] Sübkî, **Tabakâtü'ş-Şâfiiyyeti'l-Kübrâ**, c. 4, s. 356; İbn Hallikân, **Vefeyâtü'l-Aʿyân ve enbâʾü ebnâʾi'z-zamân mimmâ sebete bi'n-nakl evi's-semâʿ ev eşbetehü'l-ʿayân**, c. 1, s. 400; Ebû Zekeriyya Muhyiddin Yahya b. Şeref Nevevî, **Tehzîbü'l-Esmâ ve'l-Lügat**, Beyrut, Dâr'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y., c. 1, s. 164.

Müstahrec'alâ Sahîhi'l-Müslim, Sıfatü'l-Cenne'dir. Eserlerinden en önemlisi *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Asfiyâ*'dır.[28]

Ebü'l-Kâsım el-Fûrânî, Abdurrahmân b. Muhammed b. Ahmed b. Fûrân (ö.461/1069).

Şâfiî mezhebinde Merv halkının imâmı olan el-Fûrânî, fıkhı Kaffâl eş-Şâşî'den (ö. 365/976) almıştır. Şâfiî mezhebinde usul, füru, hilâf ve cedel alanlarında eserler kaleme almıştır. Eserlerinden fıkıh ile ilgili yazmış olduğu "*el-İbâne"* en meşhur eseridir. İmam Cüveynî'nin kendisinden fıkıh dersleri almış olduğu bu hocasına karşı ön yargılı olduğu ileri sürülmüş ve kaynaklarda bu ön yargının iki farklı sebebi zikredilmiştir. Birincisi Ebü'l-Kâsım el-Fûrânî'nin gençlik yıllarında derslerine katılan İmam Cüveynî'yi yaşça küçük olduğundan dolayı önemsememesi ve sözlerine kulak vermemesidir. Onun bu ilgisizliği genç yaştaki İmam Cüveynî'de iz bırakmıştır. İkincisi ise babasının taziyesi için Nîsâbur'a geldiğini düşündüğü hocasının asıl niyetinin babasının yerine geçmek olduğunu öğrenmesi ve bu sebeple kendisiyle münazaraya girmesidir. İmam Cüveynî, eserlerinde hocası Ebü'l-Kâsım el-Fûrânî'ye ve eserlerine "Bazı tasniflerde şöyle geçmektedir…", "Bazı müsannifler şöyle demiştir…" şeklinde isim vermeden göndermede bulunmuştur.[29]

Ebü'l-Hasan Alî b. Faddâl b. Alî el-Mücâşiî (ö.479/1086).

İmam Cüveynî, ellili yaşlarda olmasına rağmen Nîşâbur'da el-Mücâşiî'den ona ait olan *İksîrü'z-Zeheb* adlı nahiv eserini baştan sona okumuştur.[30]

İmam Cüveynî'nin hadis ilminde ise birçok hocası vardır. Bu alandaki hocalarından bazıları; Zehebî diye isimlendirdiği Ebû Hassan Muhammed b. Ahmed b. Cafer el-Müzekki, Ebu Bekr Ahmed b. Muhammed b. Haris el-İsbahânî et-Temîmî,

[28] Sübkî, **Tabakâtü'ş-Şâfiiyyeti'l-Kübrâ**, c. 4, s. 18; İbn Hallikân, **Vefeyâtü'l-Aʿyân ve enbâʾü ebnâʾi'z-zamân mimmâ sebete bi'n-nakl evi's-semâʿ ev e̲sbetehü'l-ʿayân**, c. 1, s. 75; Zehebî, **Tezkiretü'l-Hüffâz**, c. 3, s. 1094; Zehebî, **Tabakâtü'l-Kurrâ**, c. 1, s. 71.

[29] Sübkî, **Tabakâtü'ş-Şâfiiyyeti'l-Kübrâ**, c. 5, s. 109; İbn Hallikân, **Vefeyâtü'l-Aʿyân ve enbâʾü ebnâʾi'z-zamân mimmâ sebete bi'n-nakl evi's-semâʿ ev e̲sbetehü'l-ʿayân**, c. 2, s. 314; Nevevî, **Tehzîbü'l-Esmâ ve'l-Lügat**, c. 2, s. 280.

[30] Mustafa Altundağ, "TDV Ansiklopedisi", **Mücaşiî**, c. 31, Ankara, TDV Yayınları, 2020, s. 443-444.

Ebû Sa'd Abdurrahman b. Hamdân en-Nîsâburî en-Nadravî, Mansur b. Râmiş, Ebû Abdullah Muhammed b. İbrahim b. Yahya el-Müzekkî gibi zatlardır.[31]

es-Sünenü Dârekutnî'yi Ebu Sâ'd Abdurrahman b. Hasan b. Aliyyek, Ebû Abdurrahman Muhammed b. Abdulaziz en-Nîlî'den, Bağdat'ta Ebû Muhammed el-Cevherî'den ve daha nice ulemadan dinledi. İmam Cüveynî, fıkıh ve hadis ilimlerinde döneminin muhaddislerinden; fakih, hafız ve birçok eserin müellifi olan Ebû Bekr el-Beyhakî en-Nîsâburî'den (ö. 458/1066) istifade etmiş ve ondan övgü dolu sözlerle bahsetmiştir. Nitekim onun "eserleri ve sözleri ile Şafii mezhebine yapmış olduğu yardımlarından dolayı Beyhakî'den başka Şafii mezhebinin kendisine minnettar olduğu hiçbir Şafii yoktur" şeklindeki ifadeleri ona olan hayranlığını ortaya koymaktadır. Bu sözü ile İmam Cüveynî onun hadis ve fıkıh alanında yazmış olduğu kitaplarını kastetmektedir. Özellikle de *es-Sünenü-l Kübra*, *Marifetü's-Sünen ve'l-Âsar, el-Mebsut, el-Hilafiyat* gibi eserlerine işaret etmiştir. İmam Cüveynî; Beyhakî ile ders, mihne ve fitne dönemlerinde arkadaşlık yapmıştır.[32]

İmâm Cüveynî babasının vefatından sonra Nîşâbur Nizâmiye Medresesi'nde ders vermeye başlamıştır. Burada başladığı müderrislik hayatı boyunca ilme olan gayreti, hoca olduğu halde öğrenciliği devam ettirmesi, tevazu ve güzel ahlakı, ilmi donanımı birçok öğrencisine sirayet etmiş; kendi döneminde ve vefatından sonra da tesiri devam eden güzel meyveler yetiştirmiştir.

İmâm Cüveynî; talebelerini sever, onlara saygı gösterir ve onları takdir eder, onlara iyi davranır, ilmiyle ve şahsiyetiyle onları derinden etkilerdi. Çok mütevazı bir kimliğe sahip olması nedeniyle öğrencilerinin bir hatasını gördüğünde affetmekten çekinmezdi. Öğrencilerinin kıymetini bilir, gayretlerini görür ve onları bu konuda cesaretlendirirdi. Bazı öğrencilerini güzel vasıflarla vasıflandırırdı. Örneğin; İmâm Gazzâlî'yi boğucu bir deniz, el-Kıyâl'ı yırtıcı bir aslan ve Havâfî'yi yakıcı bir ateş diye vasıflamıştı.[33] İmâm Cüveynî'nin yüzlerce talebesi olduğu, bazı kaynaklarda ilim

[31] Zehebî, **Tezkiretü'l-Hüffâz**, c. 3, s. 1103.
[32] Sübkî, **Tabakâtü'ş-Şâfiiyyeti'l-Kübrâ**, c. 4, s. 80; İbn Asâkir, **Tebyînü Kizbi'l-Müfterî fîmâ Nüsibe ile'l-İmâm Ebi'l-Hasan el-Eşʿarî**, s. 265.
[33] ez-Zühaylî, **el-Cüveynî İmâmü'l-Harameyn**, s. 83; Sübkî, **Tabakâtü'ş-Şâfiiyyeti'l-Kübrâ**, c. 6, s. 196.

halkasında bulunan öğrencilerinin üç yüz veya dört yüz olduğu aktarılmaktadır. Bunlardan bazıları şunlardır:

İbrahim b. Mutahhir, Ebu Tahir eş-Şübbak el-Cürcânî (ö. 513/1119)

İmâm Cüveynî'nin derslerine Nîsâbur'da katılan İbrahim b. Mutahhir; katıldığı bu ders halkasında Gazzâlî ile arkadaş olmuş, Irak, Hicaz ve Şam gibi beldelere beraber ilim tahsili için gitmiştir. Daha sonra memleketi Cürcân'a dönerek kendi memleketinde müderrislik yapmaya başlayan İbrahim b. Mutahhir, toplum tarafından da benimsenip kabul edilmiştir. Onun için bir medrese yapılmış ancak hiç beklenmedik bir anda öldürülerek şehit olmuştur.[34]

Ahmed b. Muhammed b. el-Muzaffer, Ebû'l-Muzaffer el-Havâfî en-Nisâbûrî (ö.500/1106-1107).

Fıkıh derslerini bir dönem Şeyh İbrahim el-Dârîr'den aldıktan sonra İmâm Cüveynî'den ders almaya devam etmiştir. Ebû'l-Muzaffer el-Havâfî; gece gündüz müzakere eder, sorularını akşam sorardı. İmâm Cüveynî onun belagatına hayran olup onun yapmış olduğu münazaraları över, bunu bir fazilet olarak nitelendirirdi. İmâm Cüveynî'nin en gözde talebelerinden olan Ebû'l-Muzaffer el-Havâfî, dönemin tanınmış en iyi Şafii fakihi ve fıkıhta cedel ilmini en iyi bilen idi.[35]

Ebû Sa'd b. Ebi Salih el-Müezzin, İsmâîl b. Ahmed b. Abdilmelik b. Alî en-Nîsâbûrî (ö.532/1137-1138).

Babası ünlü bir hadis alimi olan Ebû Sa'd b. Ebi Salih'in kendisi de büyük bir fakihti. O fıkhı İmâm Cüveynî, Ebu'l-Muzaffar bin Sem'ânî (ö. 489/1096) ve Ebu İshak eş-Şîrâzî (ö. 476/1083) ondan önce de Ebu'l-Kasım el-Fûşâncî gibi zatlardan öğrenmiştir. Hayatının sonuna kadar Kirman'da yaşayan Ebû Sa'd b. Ebi Salih devlet ricali, halk ve diğer beldelerin uleması tarafından kabul görülen saygın bir zattı.[36]

---

[34] Sübkî, **Tabakâtü'ş-Şâfiiyyeti'l-Kübrâ**, c. 7, s. 36.

[35] Sübkî, **a.g.e.**, c. 6, s. 63; İbn Hallikân, **Vefeyâtü'l-Aʿyân ve enbâʾü ebnâʾi'z-zamân mimmâ sebete bi'n-nakl evi's-semâʿ ev e̲sbetehü'l-ʿayân**, c. 1, s. 80; Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, Beyrut, Dâr'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1966, c. 12, s. 168; İbn Asâkir, **Tebyînü Kizbi'l-Müfterî fîmâ Nüsibe ile'l-İmâm Ebi'l-Hasan el-Eşʿarî**, s. 288.

[36] Sübkî, **Tabakâtü'ş-Şâfiiyyeti'l-Kübrâ**, c. 7, s. 44; İbn Asâkir, **Tebyînü Kizbi'l-Müfterî fîmâ Nüsibe ile'l-İmâm Ebi'l-Hasan el-Eşʿarî**, s. 325; Zehebî, **Tezkiretü'l-Hüffâz**, c. 4, s. 1277.

İsmail bin Abdülmelik b. Ali, Ebu'l-Kasım el-Hâkimî (ö.529/1134-1135)

İmâm Cüveynî'nin talebelerinden olan Ebu'l-Kasım el-Hâkimî, Gazâlî'nin ders arkadaşıydı. Onunla birlikte Irak ve Şam'a seyahatler yapmıştır. Gazâlî yaşça kendisinden büyük olan bu ders arkadaşına hürmet eder ve öncelik verirdi. Özellikle fıkıhta temayüz etmiş olan Ebu'l-Kasım el-Hâkimî, Tûs'ta vefat edince Gazâlî'nin yanına defnedilmiştir.[37]

Sa'd b. Abdurrahman, Ebû Muhammed el-Esterâbâzî (ö.490/1096-1097).

Nîsâbur'da Nasır el-Ömerî, Merverûz'da ise Kâdî Hüseyn gibi ileri gelen fakihlerden fıkıh derslerini aldıktan sonra İmâm Cüveynî medresesinde ilme devam etmeye başlamış ve onun en yakın talebelerinden olmuştur.[38]

Selman b. Nasır b. İmran, Ebû'l-Kasım el-Ensari (ö.512)

İmâm Cüveynî'nin talebelerinden olan Ebû'l-Kasım el-Ensari, *Şerhü'l-İrşâd fî usûli'l-iʿtikâd* ve *el-Ğunye fi'l-Kelam* adlı eserlerini tasnif etmiştir. Özellikle kelam ilminde temayüz etmiş olmasıyla beraber usûl-i fıkıh, fıkıh ve tefsir ilimlerinde de mütehassıs idi. Nîsâburlu olan Ebû'l-Kasım el-Ensari; ilmi kişiliği, feraseti ve kelam ilminde üstatların izinden gitmesi ile zamanının eşsiz şahsiyetlerinden birisiydi.[39]

Sehl b. Ahmed b. Alî, el-Hâkim Ebü'l-Feth el-Ergiyânî (ö.499).

Zahidliği ve fakihliği ile bilinen Ebü'l-Feth el-Ergiyânî fıkıh derslerini Merv'de Şeyh Ebû Ali Es-Sencî'den, sonra Kâdî Hüseyin'den almış ve daha sonrasında ise Nîsâbur'a gidip İmâm Cüveynî'den usûl-i fıkıh ve kelam derslerini almıştır. İmâm Cüveynî'nin en-*Nihâye* adlı kitabından derlediği fetvalarla bir eser yazmıştır. Daha sonra Nîsâbur'un beldelerinden biri olan memleketi Ergiyân'a dönmüştür. Bir süre sonra memleketinden hacca gitmek üzere yola koyulan Ebü'l-Feth el-Ergiyânî; bu yolculuğu boyunca Irak, Hicaz gibi beldelerde ve kırsal kesimlerde karşılaştığı ulemadan istifade etmiştir. Bu yolculuk onun manevi yolculuğu olduğu

[37] Sübkî, **Tabakâtü'ş-Şâfiiyyeti'l-Kübrâ**, c. 5, s. 170.
[38] Sübkî, **a.g.e.**, c. 4, s. 382.
[39] Sübkî, **a.g.e.**, c. 7, s. 96; İbn Asâkir, **Tebyînü Kizbi'l-Müfterî fîmâ Nüsibe ile'l-İmâm Ebi'l-Hasan el-Eşʿarî**, s. 307; Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî el-Hanbelî İbnü'l-İmâd, **Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâri Men Zeheb**, Kahire, Mektebetü'l-Küdsiyye, 1930, c. 4, s. 34.

için döndüğünde ömrünün sonuna kadar evinde kendini ibadete ve kitaplara adamıştır.[40]

Abdülcebbar b. Muhammed b. Ahmed, el-Huvârî el-Beyhakî (ö.536/1141-1142)

İmâm Cüveynî'nin öğrencilerinden biri olan el-Huvârî, Şafiî mezhebinin müftüsü idi. Hızlı yazma mahareti olan el-Huvârî, İmâm Cüveynî'nin *en-Nihâye* adlı eserini yirmi defadan fazla istinsah ettiğinden eserde uzmanlaşmıştı.[41]

Abdurrahim b. Abdulkerim b. Hevâzin, Ebû Nasr b. Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî (ö.514/1120-1121)

Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî'nin (ö. 465/1072) oğullarından dördüncüsü olup onların en âlimi ve en ünlü olanıdır. Babasından kelâm, matematik ve tefsir gibi dersler alan Ebû Nasr el-Kuşeyrî, babasının vefatından sonra İmâm Cüveynî'nin derslerine ve sohbetlerine katılmıştır. İmâm Cüveynî, gece gündüz çalışan bu talebesine itimat eder, boş vakitlerini onunla geçirir ve ondan feraiz ve vasiyetle ilgili bazı matematiksel işlemlerde istifade ederdi. Eserlerinde ondan istifade ettiklerini ona nispet ederdi. Bu hususla ilgili Tâceddin es-Sübkî (ö. 771/1370) şöyle demektedir: "İmâm Cüveynî'nin *en-Nihâye*'nin vasiyet babında kendisinden nakilde bulunması, Ebû Nasr'ın saygınlığının arttığı en büyük hususdur. Bu yüksek bir mertebedir."[42]

Abdürrezzâk b. Abdullâh b. İshâk et-Tûsî (ö.515/1121-1122)

Şihâbü'l-Vezîr olarak bilinen Abdürrezzâk b. Abdullâh, Sultan Sencer'in (515/1121) veziri ve Nizâmülmülk'ün yeğenidir. İmâm Cüveynî'den fıkıh dersi alan bu öğrencisi, münazaracıların ileri gelenlerinden ve meşhur ulemadan olup bir müddet amcasının medresesi olan Nizâmiye medresesinde baş müderrislik yapmıştır.[43]

---

[40] Sübkî, **Tabakâtü'ş-Şâfiiyyeti'l-Kübrâ**, c. 4, s. 391; İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, c. 12, s. 166.
[41] İbnü'l-İmâd, **Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâri Men Zeheb**, c. 4, s. 113; Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf b. Tağrîberdî el-Atâbekî İbn Tağrîberdî, **en-Nücûmü'z-Zâhire fî Mülûki'l-Mısri ve'l-Kâhire**, Kahire, Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1930, c. 5, s. 270.
[42] İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, c. 12, s. 187; İbn Hallikân, **Vefeyâtü'l-Aʿyân ve enbâʾü ebnâʾi'z-zamân mimmâ sebete bi'n-nakl evi's-semâʿ ev eṣbetehü'l-ʿayân**, c. 1, s. 377.
[43] İbn Tağrîberdî, **en-Nücûmü'z-Zâhire fî Mülûki'l-Mısri ve'l-Kâhire**, c. 5, s. 222.

Abdülgâfir b. İsmâîl b. Abdülgâfir b. Muhammed b. Abdülgâfir, el-Hâfız, Ebü'l-Hasan, el-Fârisî en-Nîsâbûrî (ö.529/1134-1135)

Anne tarafından Kuşeyrî'nin torunu olan Abdülgâfir, dedesinden hadis dersleri almış, ninesi ve dayılarından da ilim öğrenmiştir. İmâm Cüveynî'den dört yıl boyunca fıkıh ve hilaf ilmini öğrenmiştir. Hadis, fıkıh ve edebiyat alanlarında uzman olan Abdülgâfir, *"es-Siyâk"* adında Nîsâbûr tarihi ile ilgili ve "*Mecma'u'l-Garâ'ib fi Garibi'l-Hadis"* adında hadis ilmi ile ilgili olmak üzere iki eser kaleme almıştır.[44]

Abdülkerîm b. Muhammed b.Ebû Mansûr, er-Rummânî ed-Dâmegânî (ö.545/1150-1151)

İmâm Cüveynî'den fıkıh dersi almış ve daha sonra memleketine dönerek kadılık yapmıştır.[45]

Alî b. Abdurrahmân b. Ebü'l Vefâ, Ebû Tâlib el-Hîrî (ö.548/1153-1154)

İlmi geleneğe sahip bir aileden gelen Ebû Tâlib el-Hîrî, İmâm Cüveynî'den fıkıh dersi almış ve Şîrâzî' den de hadis rivayet etmiştir.[46]

Kiyâ el-Herrâsî Ebü'l-Hasan Şemsülislâm İmâdüddîn Alî b. Muhammed b. Alî et-Taberî (ö.504/1110).

Kiyâ el-Herrâsî henüz on sekiz-yirmi yaşlarındayken İmâm Cüveynî'nin derslerine katılmıştır. Gazâlî'den sonra İmâm Cüveynî'nin en yetkin ve güzide talebesi olan Kiyâ el-Herrâsî; güzel yüzlü, gür sesli, tatlı dilli, fasih ibareli ve akıcı üslup sahibi gibi güzel sıfatlarla vasıflanmaktadır. Şafiî fakihlerinden İbn Sûbkî onu şöyle ifade eder: "Fıkıh, usul, cedel ve ahkam hadisleri ile ilgili metinleri ezberlemekte ulemanın seçkinlerindendir." Hilâf ilminin en güzel örneklerinden sayılan "*Şifâ'ü'l-Müsterşidîn"* onun bir eseridir. Usûl-i Fıkıh ve tefsir gibi daha başka alanlarda da eserler kaleme almıştır. Hocası gibi öğrenmekten ve istifade etmekten geri durmayan

[44] Zehebî, **Tezkiretü'l-Hüffâz**, c. 4, s. 1275; Sübkî, **Tabakâtü'ş-Şâfiiyyeti'l-Kübrâ**, c. 7, s. 171.
[45] Sübkî, **Tabakâtü'ş-Şâfiiyyeti'l-Kübrâ**, c. 7, s. 185.
[46] Sübkî, **a.g.e.**, c. 7, s. 226.

Kiyâ el-Herrâsî, İmâm Cüveynî'nin vefatından sonra Beyhak'a gidip bir süre orda ilim tahsil ettikten sonra oradan Irak'a gidip vefatına kadar Bağdat Nizâmiye Medresesinde müderrislik yapmıştır.[47]

Ömer b. Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed b. Abdullâh el-Hatîb el-Ergiyânî (ö. 534/1139-1140)

"Ahdes" lakabıyla bilinen Ömer el-Ergiyânî, Ebu Nasr Muhammed b. Abdullâh el-Ergiyânî'nin (ö. 454/1062) kardeşi olup fakihliği ve hayırseverliği ile ünlenmiştir. İmâm Cüveynî'den fıkıh öğrenmiş ve Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî gibi âlimlerden hadis işitmiştir.[48]

Muhammed b. Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Abdullah, Ebû Nasr el-Ergiyânî (ö. 528/1133-1134)

Ömer b. Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed b. Abdullâh el-Hatîb el-Ergiyânî'nin kardeşi olan Ebû Nasr el-Ergiyânî çokça ibadet eden, güzel ahlaklı ve nefsinin tezkiyesi ile uğraşan salih bir zat olarak bilinirdi. İmâm Cüveynî'den almış olduğu fıkıh dersleri ile fıkıhta uzmanlaşmıştır.[49]

Ömer b. Muhammed b. Alî b. Ebû Nasr, Ebû Hafs es-Serahsi eş-Şîrâzî (ö.529/1134-1135)

Fakihliği, muhakkikliği ve örnek yaşantısıyla bilinen Ebû Hafs es-Serahsi, Merv'de Ebü'l-Muzaffer b. es-Sem'ânî gibi âlimlerden fıkıh dersleri almıştır. Serahs, Belh ve İsfahan gibi şehirlerde birçok muhaddisten hadis işitmiştir. Daha sonra Nîsâbûr'a giderek İmâm Cüveynî'nin derslerine katılmış ve onun en güzide

[47] Abdülkerim Ünalan, "TDV Ansiklopedisi", **Kiya el-Harrâsî**, c. 26, Ankara, TDV Yayınları, 2002, s. 126; İbn Asâkir, **Tebyînü Kizbi'l-Müfterî fîmâ Nüsibe ile'l-İmâm Ebi'l-Hasan el-Eşʿarî**, s. 288.
[48] Sübkî, **Tabakâtü'ş-Şâfiiyyeti'l-Kübrâ**, c. 7, s. 247-250.
[49] Sübkî, **a.g.e.**, c. 6, s. 108; İbn Hallikân, **Vefeyâtü'l-Aʿyân ve enbâʾü ebnâʾi'z-zamân mimmâ sebete bi'n-nakl evi's-semâʿ ev eşbetehü'l-ʿayân**, c. 3, s. 358; İbnü'l-İmâd, **Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâri Men Zeheb**, c. 4, s. 89.

talebelerinden biri olmuştur. Hilâf ve nazar ilminde *el-İ'tisâr* ve *el-İ'tisâm* eserlerini kaleme almıştır.[50]

Gânim b. el-Hüsyn, Ebü'l- Ganâim el-Mûşîlî (ö.525/1130-1131)

Azerbeycan'ın Urmiye şehrinden (Urûmiye, bugün İran'ın Rızâiye) olup, dedesi 'Muşila' adında bir Hristiyan olan Gânim el-Mûşîlî'yi İbn Sem'ânî; fakih, faziletli, vera sahibi, müftü ve iyi bir münazaracı gibi vasıflarla betimlemiştir. Bağdat'ta Ebû İshâk eş-Şîrâzî'den (ö. 476/1083), Nîsâbur'da ise İmâm Cüveynî'den fıkıh derslerini almıştır.[51]

Muhammed b. Ahmed b. Ebü'l-Fazl Ahmed b. Hafs el-Mâhiyânî (ö.525/1130-1131)

Merv'de Ebü'l-Fazl Muhammed b. Ahmed et-Temîmî'den, Nîsâbur'da İmâm Cüveynî'den, Bağdat'ta ise Ebû Sa'd el-Mütevellî'den fıkıh dersleri almıştır.[52]

Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Emevî, Ebü'l Muzaffer el-Ebyurdî (ö.507/ 1113-1114)

İmâm Cüveynî'den fıkıh öğrenen Ebü'l Muzaffer el-Ebyurdî birçok kişiden de hadis işitmiştir. İbn Sem'ânî onun lügat ve nesep ilminde döneminin eşsizi olduğunu, öncekilerin bile anlayamayacağı şiirler yazdığını söyler. İmâm Cüveynî'yi de güzel kasidelerle övmüştür. O, *Târîhu Ebyurd ve Nesâ', Muhtelef ve'l-Mu'telef, Tabakâtü'l-'ilm* gibi birçok eser kaleme almıştır. Ayrıca büyük bir divanı da bulunmaktadır.[53]

Muhammed b. Hâtem b. Muhammed b. Abdurrahmân, Ebü'l-Hasan et-Tâî (ö.512/1118/1119)

İmâm Cüveynî'den fıkıh öğrenmiştir. Irak, Şam ve Hicaz gibi bölgelerden hadis işitmiştir.[54]

---

[50] Sübkî, **Tabakâtü'ş-Şâfiiyyeti'l-Kübrâ**, c. 7, s. 250.
[51] Sübkî, **a.g.e.**, c. 7, s. 256.
[52] Sübkî, **a.g.e.**, c. 6, s. 69.
[53] Ebü'l-Hasen Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf b. İbrâhîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî İbnü'l-Kıftî, **İnbâhü'r-Ruvât ʿalâ Enbâhi'n-Nühât**, t.y., c. 3, s. 49; Zehebî, **Tezkiretü'l-Hüffâz**, c. 4, s.1241.
[54] Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, **el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem**, 5. bs, Haydarabat, Dâiretü'l-Meârifi'l-Osmâniyye, 1940, c. 9, s. 202; Sübkî, **Tabakâtü'ş-Şâfiiyyeti'l-Kübrâ**, c. 6, s. 96.

Muhammed b. Muhammed b. Muhammed Ebu Hamid el-Gazzâlî (ö.505/1111)

Öğrenimine ilk olarak Tûs'ta başlayan Gazâlî, daha sonra Nîsâbur'a gelerek Tûslu bir grup gençle İmam Cüveynî'nin derslerine katılmıştır. Fıkıh, edebiyat, kelâm ve usûl-i fıkıh derslerini alarak ve gayretle çalışarak akranlarını geride bırakıp kısa sürede mezun olmuştur. Henüz hocası İmam Cüveynî hayatta iken o dönemin ileri gelen ulemalarından biri olmuştur. İbn Asâkir (ö. 600/1203) onu şu sözlerle över: "Gözler; onun gibi konuşup anlatan, ifade eden, feraset ve akıl sahibi birini görmemiştir." Kaleme almış olduğu eserleriyle ünlenen Gazzâlî ile hocası olan İmam Cüveynî de övünür ve kendisini takdir ederdi. Hocasının vefatından sonra Gazâlî Nîsâbur'dan ayrılmış, Nizâmü'l-Mülk ile tanışarak Bağdat'a gitmiştir. Bağdat'ta bir müddet Nizâmiye medresesinde ders verip ilim ile iştigal ettikten sonra oradan Şam'a, sonra Kudüs'e gitmiştir. Daha sonra Şam'a tekrar dönüp itikafa girmiş, oradan da Mısır'a gitmiştir. Son olarak hayatını ilme adayan hocasının izinden giden Gazzâlî, bu ilim yolculuğunu başladığı yer olan Tus'a geri dönerek sonlandırmış ve orada vefat etmiştir. Fıkıh, kelâm, usûl-i fıkıh, felsefe ve Bâtınilere reddiye gibi alanlarda kıymetli eserler kaleme almıştır.[55]

Ebu'l Muzaffer Ahmed b. Muhammed el-Havafi (ö.500/1106)

Nisaburludur ve fakihtir. Meseleleri tahkik ve münazarada İmâm Cüveynî'nin en iyi talebesidir. Vefatına kadar Nîsâbur Nizâmiye medresesinde müderrislik yapmıştır.[56]

Şüphesiz İmam Cüveynî, zikretmiş olduğumuz bu öğrencileri dışında birçok talebe yetiştirmiştir. İmam Cüveynî'den ders alan öğrenciler onun sadece ilme olan muhabbetinden değil aynı zamanda karakteri ve ahlakından da faydalanmışlardır.

[55] İbn Tağrîberdî, **en-Nücûmü'z-Zâhire fî Mülûki'l-Mısri ve'l-Kâhire**, c. 5, s. 203; İbn Hallikân, **Vefeyâtü'l-Aʿyân ve enbâʾü ebnâʾi'z-zamân mimmâ sebete bi'n-nakl evi's-semâʿ ev eṣbetehü'l-ʿayân**, c. 3, s. 353; İbn Tağrîberdî, **en-Nücûmü'z-Zâhire fî Mülûki'l-Mısri ve'l-Kâhire**, c. 5, s. 203.
[56] Sübkî, **Tabakâtü'ş-Şâfiiyyeti'l-Kübrâ**, c. 7, s. 295.

1.2. Eserleri

İmâm Cüveynî'nin birçok ilim dalında eserleri olup ağırlıklı olarak kelam, usûlu'd-din, fıkıh ve usul-ü fıkıh alanlarında birçok eser telif etmiştir.[57]

İmâm Cüveynî'nin eserleri dönemin hükümdarı Sultan Alp Arslan (ö. 465/1072) ve veziri Nizâmü'l-Mülk tarafından da kabul görmüştür. Kitaplarının ilmi düzeyde ün kazanmasıyla talebeleri kitapların nüshalarını çoğaltmıştır. Onun dönemindeki ulema da kitaplarıyla ilgilenmiş ve takdir edip derslerinde kullanıp şerh ve ihtisar etmişler; Nîşâbur, Bağdat ve Hicaz gibi birçok yere yaymışlardır. Böylece onun eserleri bütün Müslümanlar arasında yayılıp günümüze kadar ulaşmıştır.

Bu başlık altında pek çok eseri bulunan İmâm Cüveynî'nin sadece kelam alanındaki eserlerine değinilecektir.

1.2.1. eş-Şâmil fî Usûli'd-Dîn

Bu kitap İmâm Cüveynî'nin kelam alanında telif etmiş olduğu en kapsamlı eseridir. Bu kitabın, *el-Lüma'*daki konuların aynısını daha detaylı olarak ele almış olmasından hareketle; her bir meselenin özel olarak ele alınıp detaylı izahlarda bulunup akli ve nakli deliller sunulduğu, muhaliflerin görüşleri izah edildiği ve son olarak kabul görülen görüş ifade edildiğinden dolayı "*el-Lüma'*" kitabının şerhi olarak yazılmış olabileceği düşünülmektedir.[58]

Dünya'da birçok örneği olduğu gibi bu eser de oryantalistler tarafından bir müddet gizlenmiş ve Alman oryantalist Helmut Klopfer tarafından İstanbul'daki Köprülü Kütüphanesi'nde bulunan bir nüsha 1962'de el-Arab yayınları tarafından neşredilmiştir.[59]

Daha sonra İskenderiye Üniversitesi Sanat Fakültesi'nde İslam Felsefesi Profesörü Dr. Ali Sami Neşşar ve arkadaşları tarafından İstanbul'daki nüsha ile Mısır

[57] ez-Zühaylî, **el-Cüveynî İmâmü'l-Harameyn**, s. 78.
[58] Muhammed Ez-Züheyli, **El-Cüveynî İmâmü'l-Harameyn**, Dimaşk, Kalem Yayınları, 1992, s. 103.
[59] ez-Zühaylî, **el-Cüveynî İmâmü'l-Harameyn**, s. 104.

Kitapevinde bulunan nüsha karşılaştırılarak el-Maârif yayınları tarafından 1969 yılında İskenderiye'de yayınlandı.[60]

Bununla birlikte bu esere *el-Kâmil fî usûli'd-din fî İhtisâr eş-Şâmil fî usûli'd-din* adıyla bir özet yazan İbnü'l-Emîr (736/1333) sayesinde, diğer ciltlerde ele alınan konular hakkında bazı bilgilere sahibiz. Bu kitaba göre *eş-Şâmil*'in diğer ciltleri şu ana konuları içermektedir: Kitâbu's-Sıfât, Kitâbu'l-İrâde, Kitâbu'l-Kelâm, Kitâbu'l-Kader, Kitâbu İbtâli'l-Kavli bi't-Tevellüd, Kitâbu'r-Redd alâ't-Tabâ'iyyîn, Kitâbu't-Ta'dîl ve't Tecvîr ve Kitâbu'n-Nübüvvât. Bu bölümlerde konular detaylı olarak bab ve fasıllar halinde ele alınmaktadır. İbnü'l-Emîr, konuları ele alırken İmâm Eş'arî ve Bâkıllânî gibi mezhep imamlarının görüşlerini de İmâm Cüveynî'nin bunlar hakkındaki değerlendirmelerini de açık bir şekilde ele almaya gayret etmiştir. Bu sebeple aslında O, İmâm Cüveynî'nin Kelâm ilmine dair en kapsamlı eserinin tamamen yitip gitmesine engel olmuştur.[61]

1.2.2. el-İrşâd ilâ Kavâti'i'l-Edille fî Usûli'l-İtikâd:

eş-Şâmil'in özeti mahiyetinde görülebilecek olan *el-İrşâd*, İmâm Cüveynî'nin kelâm ilmi konularının hemen hepsini ele aldığı yegâne eser konumundadır. Kitap farklı tahkiklerle üç kere basılmıştır. İlk olarak Fransız müsteşrik J.D. Luciani (ö. 1932) tarafından 1930 yılında üç yazma nüshaya dayanılarak tahkik edilip Fransızca tercümesiyle birlikte basılan eser daha sonra Muhammed Yusuf Musa (ö. 1963) tarafından yeniden tahkik edilerek 1950'de basılmıştır. Bu son baskının muhakkiki, Luciani nüshasını esas kabul ettiğini ve bununla birlikte diğer bazı yazmalardaki farklılıkları da dikkate aldığını belirtmektedir. Kitabın üçüncü bir tahkiki ise Es'ad Temîm tarafından yapılmış ve 1985 yılında Beyrut'ta basılmıştır. Bu baskıda da farklı bazı yazma nüshaların tahkike dâhil edildiği söylenmektedir. Bununla birlikte Abdurrahman Bedevî (ö. 2002), ikinci ve üçüncü tahkiklerin basım yanlışlarının yanı sıra okuma ve dipnotlardaki tarihî yanlışlarla dolu olduğunu belirtmektedir. Ona göre ikinci ve üçüncü tahkikler, Luciani tarafından yapılan birinci tahkikin gerisinde kalmış

[60] ez-Zühaylî, **a.y.**
[61] Murat Memiş, "Bir Kelamcı Olarak İmâmü'l-Harameyn El-Cüveynî", **Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, c. 6, No: 2, 2016, s. 77.

ve amaçlarına ulaşamamışlardır. Bedevî'nin bu tespitine pek çok yerde şahit olduğumuzu belirtmeliyiz.

İmâm Cüveynî tarafından bir sınıflandırma yapılmamış olsa da konuları bakımından *el-İrşâd*'ı yedi ayrı bölüme ayırmak mümkündür. "Birinci bölüm: Nazar, sahih ve fâsid olması bakımından çeşitleri, vücûbiyeti; ilim, tanımı ve çeşitleri, şüphe, cehl ve zan gibi kavramlarla karşılaştırılması; âlemin hudûsü, cevher-araz, âlemden hareketle onu var edenin ispatı ve nitelikleri konularını ihtiva etmektedir.

İkinci bölüm tevhid bahislerine ayrılmıştır. Allah'ın vahdaniyeti, sıfatların ahval nazariyesi, irade ve kelam sıfatındaki ihtilaflar, Allah'ın isimleri ve anlamları ile rü'yetullah konusu, bu bölümde ele alınmaktadır. Üçüncü bölümde, Mu'tezile'nin adalet prensibi bağlamında işlenen konulardan oluşmaktadır. İnsan fiillerinin yaratılması, istitâat, teklîf-i mâ lâ yutâk, ta'dîl, hüsün-kubuh ve salah-aslah meseleleri ele alınmaktadır.

Dördüncü bölüm, nübüvvet konularını içermektedir. Mucize ve şartları, keramet ve sihir arasındaki farklar ile Hz. Muhammed'in (s.a.v) peygamberliği ve eski şeriatların neshi gibi konularını içermektedir. Beşinci bölüm ecel, rızık, emr-i bi'l-mâruf nehy-i ani'l-münker gibi, İmâm Cüveynî'nin sem'iyyâta dâhil ettiği müteferrik meselelerden oluşmaktadır.

Altıncı bölümde ahiret ahvali, haşr, ruh, cennet, cehennem, sırat, mizan, havz, amel defterleri, ceza ve mükâfat, şefaat, vaad ve va'îd, esma ve ahkâm ile tevbe meseleleri konu edinilmektedir. *el-İrşâd*'ın son bölümünü ise imamet konuları oluşturmaktadır. Devlet reisinin seçimle gelmesi, imamda aranılacak şartlar, görevden azledilmesi ve ilk dört halifenin hilafetleri ile ilgili meseleler bu bölümde ele alınmaktadır."[62]

[62] Murat Memiş, "Bir Kelamcı Olarak İmâmü'l-Harameyn el-Cüveynî", s. 78-79.

1.2.3 Luma'u'l-Edille fî Kavâ'idi 'Akâidi Ehli's-Sünne ve'l-Cemâ'a:

İmâm Cüveynî'nin küçük bir risale boyutunda olan bu eseri, Fevkiye Hüseyin Mahmud tarafından tahkik edilip 1965 yılında Kâhire'de basılmıştır. Daha sonra Michel Allard tarafından tahkik edilerek *Şifâu'l-Ğalîl* ile birlikte Beyrut'ta (1968) basılmıştır. İmâm Eş'arî'nin *el-Luma fi'r-Redd alâ Ehli'z-Zeyğ ve'l-Bid'a* adlı eseriyle birlikte diğer bir baskısı da Abdülaziz İzzeddin Seyrevan tarafından yapılmıştır (Beyrut 1987). Ayrıca et-Tilimsânî (ö. 690/1291) esere bir şerh yazmıştır. Bu şerhin muhtelif kütüphanelerde elyazmaları mevcuttur.[63]

1.2.4. Şifâʾü'l-galîl fî Beyâni mâ vakaʿa fi't-Tevrât ve'l-İncîl Mine't-Tebdîl:

İmâm Cüveynî'nin Tevrat ve İncil'in Yahudi ve Hıristiyanlarca tahrif edildiğini ispat etmeye çalıştığı bu eseri, Michel Allard tarafından Fransızca'ya çevrilerek neşredilmiştir. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ eseri ayrıca yayınlamıştır (Kahire 1979).[64]

1.2.5. Mesâʾilü'l-İmâm ʿAbdilhak es-Sıkıllî:

Abdülhak es-Sıkıllî'nin İmâm Cüveynî'ye sorduğu itikat alanındaki soruları ve bunlara verilen cevapları içeren bu risâle Abdülazîm ed-Dîb tarafından yayınlanmıştır.[65]

1.2.6. Risâle fî zikri hâli'ş-Şeyh Ebî ʿAlî İbn Sînâ:

Süleymaniye Kütüphanesi'nde bir nüshası vardır (Esad Efendi, nr. 3688).[66]

---

[63] Abdülazîm Mahmûd ed-Dîb, "TDV Ansiklopedisi", **İmâmü'l-Harameyn Cüveynî**, c. 8, İstanbul, TDV Yayınları, 1993, s. 141-144.
[64] Abdülazîm Mahmûd ed-Dîb, **a.y.**
[65] Abdülazîm Mahmûd ed-Dîb, **a.y.**
[66] Abdülazîm Mahmûd ed-Dîb, **a.y.**

1.2.7. el-Akîdetü'n-Nizâmiyye fi'l-Erkâni'l-İslâmiyye:

İmâm Cüveynî'nin bu eseri namaz, oruç, zekât ve hac gibi İslam'ın ibadet esaslarıyla birlikte İslam akidesini de içeren hacimli bir eserin sadece akide kısmıdır. İmâm Cüveynî'nin kelam alanında en çok bilinen eserlerindendir. İmâm Cüveynî'nin son yazdığı kitap olduğu kabul edilmekte olan bu eser, ilk olarak Zâhid el-Kevserî'nin (ö. 1952) tahkiki ile 1948 yılında Kahire'de yayımlanmış ve daha sonra da müteaddit baskıları yapılmıştır.[67]

İmâm Cüveynî'nin bu eseri İmamet hariç, kelam ilminin birçok meselelerini içermektedir. Dört bölümden oluşan eserin ana başlıkları ve içerikleri şu şekildedir:

Tezimizin Giriş mahiyetinde akli hükümler ve alemin hudûsu konularını ele aldık. Sonrasında İlahiyyât: Allah'ın varlığı, sıfatları, rü'yetullah ve hüsün-kubuh meselesini anlattık. Daha sonra Teklif ve mükellef konusu: insan fiilleri kudreti, teklif şartları ile mükâfat ve ceza konularını işledik. Daha sonra Nübüvvet: risalete ihtiyaç, mu'cize, keramet ve Hz. Muhammed (s.a.v)'in nübüvvetini anlattık. Son bölümde ise Sem'iyyat: Ahiret ahvali, rızık, ecel, iman, tevbe konularını açıkladık.

İmâm Cüveynî'nin hayatını konu edinen tercüme edilmiş eserlere bakıldığında eserlerin bazısında kronolojik sıralamaya öncelik verilmediği de görülmektedir. Tezimizin konusu olan İmâm Cüveynî'nin insan fiilleri meselesindeki fikirlerinin anlaşılıp net bir şekilde ortaya koyabilmek için öncelikle fikri gelişimini ve eserlerinin yazıldıkları zamana binaen ele almamız gerekir. Aksi takdirde İmâm Cüveynî'nin bu konudaki fikri oluşum ve tutumunun beyanı güç olacaktır. Ayrıca fikri gelişim ve eserleri kronolojik sıralama ile alınması okuyucunun zihninde konunun daha belirgin hale gelmesi kolaylaşacaktır.

1.3. Kelam İlmindeki Yeri

İmâm Cüveynî, çok yönlü bir alim olmakla beraber özellikle kelam ilmi alanında söz sahibi olacak kadar kendini yetiştirmiş bir alimdir. Öyle ki Eş'arîyye mezhebinin en önemli şahsiyetleri arasında görülmektedir. Nitekim bir kısım

[67] Murat Memiş, "Bir Kelamcı Olarak İmâmü'l-Harameyn el-Cüveynî", s. 80.

araştırmacılar Eş‘arîyye mezhebinin İmâm Cüveynî’den itibaren köklü ve sağlam bir yere sahip olduğu kanaatindedir.[68]

Birçok ilimde olduğu gibi kelam ilmi de bazı dönemlere ayrılmıştır. Kelam ilmindeki bu ayırım ise ‘mütekaddimûn’ ve müteahhirûn’ dönemleri olarak isimlendirilmiştir. İşte İmam Cüveynî, bu iki dönemin tam ortasındaki dönemde yaşamış ve kelam ilminde yeni bir çağ olarak isimlendirilebilecek bir dönüşümün temellerini atan isimlerden birisi olmuştur. Hiç şüphesiz ki onun atmış olduğu bu temelin müşahhas hali yetiştirmiş olduğu öğrencisi Hüccetü’l-İslam İmam Gazzâlî’dir. Cüveynî’nin kelam ilmindeki yerini ve alandaki otoritesini anlamak için onun yetiştirdiği bu öğrencisine ve onun kelam ilmine olan etkisine bakmak yeterlidir.

İmam Cüveynî, Kâdı Ebu Bekir el-Bakîllânî'den (ö. 403/1013) çokça istifade etmiş ve ondan "üstad" diye bahsetmiştir. İmam Cüveynî’nin Bâkillânî’ye ait olduğu iddia edilen 12.000 varaklık eserlerinin tamamını ezberleyip okumuş olması onun kelam ilmine ne denli büyük bir emek harcadığının göstergesidir.[69]

İmâm Cüveynî; Eş‘arî kelamının sistemleşmesinde ve son şeklini almasında büyük çaba göstermiştir. Mezhebin kurucusu olarak görülen İmam Eş‘arî'den Bâkîllânî kanalıyla, bir ölçüde sistemleşerek ve felsefileştirerek gelen fikirleri olgunlaştırıp derinleştirmek suretiyle İmam Gazzâlî'ye öncülük etmiş ve Gazzâlî'yi çoğu düşünceleriyle etkilemiştir.[70]

İmâm Cüveynî, öğrencisi Gazzâlî'nin dışında; eş-Şehrîstânî (ö. 548/1153), er-Râzî (ö. 606/1210) ve İbn Hümâm (ö. 861/1457) gibi âlimler de dâhil olmak üzere kendisinden sonra gelen birçok ulemayı etkilemiş, kendisinden ve düşüncelerinden bahsettirmiştir.[71]

Gazzâlî, hocasının metodunu benimsediği gibi Şehristânî de kelam ilmindeki esas bilgisini İmâm Cüveynî'den almıştır. Fahreddin er-Râzî ise kelam bilgisini İmâm Cüveynî ile Şehristânî'nin kelamından istifade ederek elde etmiştir. Bunlar da

---

[68] Cüveynî, **eş-Şâmil fî Usûlü’d-Dîn**, s. 75.
[69] İsmail Hakkı İzmirli, “Dârü’l-Fünûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası”, (1928), s. 12; Abdülazîm Mahmûd ed-Dîb, “TDV Ansiklopedisi”, s. 141-144.
[70] Mevlüt Özler, **İslam Düşüncesinde İnsan Hürriyeti**, s. 33.
[71] Hüseyin Atay, **KELAM’A GİRİŞ - (El - Muhassal)**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002, s. 56.

göstermektedir ki kelam ilminin müteahhir dönemine damga vuran alimlerin düşüncelerinin temelinde İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin etkisi söz konusudur.[72]

İmâm Cüveynî'nin tesiri bu kadarla kalmamıştır. Kadı Ebubekir İbnü'l-Arabî (ö. 543/1148) onun *el-İrşad*'ındaki metodunu aldığı gibi Mağribiler (Kuzeybatı Afrikalılar) İmâm da onun metodunu benimsemişlerdir. Ayrıca Muhyiddin İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240) de *Futûhat-ı Mekkiyye* isimli eserinin başında İmâm Cüveynî'nin *el-İrşad*'ından aldığı akideyi yazmıştır.[73]

Görüldüğü üzere İmâm Cüveynî gerek eserleri gerekse eserlerinde takip ettiği metodu ile kendisinden sonra gelen mütekellimlere ışık tutmuştur. Ehl-i Sünnet kelamına hem talebeleriyle hem de eserleriyle büyük hizmette bulunmuştur. Özellikle onun İmâm Gazzâlî gibi büyük bir âlim ve mütekellimi yetiştirmiş olması bu hususta kaydedilmesi gereken en büyük hizmetleri arasında sayılmalıdır.

İmam Cüveynî'nin kelam ilmine katmış olduğu bazı görüşler: Kendinden önceki kelam alimlerinin, alemin hadis olduğunu ispat etmek için kullanmış oldukları delillere ek olarak hudus ve imkân delillerini birleştirerek yeni bir delil ortaya koymuştur.

İmam Bâkillânî'nin benimsemiş olduğu ve o döneme kadar kabul gören 'bir delilin yanlış olması, iddianın da yanlış olduğunu gösterir' (İn'ikâs-ı edille) teorisini kabul etmemiş, kendinden sonra da bu önermenin kabul görmemesine ön ayak olmuştur.

Kendisinden önce tamamen reddedilen hatta iştigal edenin kafir bile sayıldığı felsefe ilmini az da olsa kelam ilmi ile mezc etmiş ve felsefeyle memzuc kelam döneminin de temellerini atmıştır.

Önceleri Mu'tezile alimlerinden Ebû Hâşim el-Cübbâî (ö. 321/933) tarafından ortaya atılan, Allah Teâlâ'nın sıfatları ile ilgili 'ahval' teorisine meylediyor olması ileride Ehl-i Sünnet alimleri tarafından bu görüşün değerlendirilmeye alınmasına öncülük etmiştir.

[72] İzmirli, "Dârü'l-Fünûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası", s. 13.
[73] İzmirli, **a.y.**

Mütekaddimûn alimler tarafından benimsenmiş olan ve en çok kullanılan ‘sebr ve taksim’ yöntemindeki hatalara dikkat çekmiş ve bu yanlışların kendisinden sonra yapılmaması noktasında uyarılarda bulunmuştur.

İlk dönem kelam alimleri tarafından Allah Teâlânın zatı ve sıfatları hakkında kullanılan ‘gıyâsü’ş-Şâhid alâ’l-Gâib’ istidlalini bütün kısımlarda doğru sonuca ulaştırmadığı gerekçesiyle reddetmiştir.

İKİNCİ BÖLÜM

KELAM EKOLLERİNE GÖRE İNSAN FİLLERİ

İnsanın zaruri fiilleri, yoktan var ve icat etme gibi Allah'a mahsus fiillerde herhangi bir ihtilaf söz konusu değildir. Ancak insanın ihtiyari fiillerinde ihtilaf söz konusudur. Kulun bu ihtiyari fiillerinde kendi kudreti söz konusu mudur yoksa bu fiiller Allah'ın yarattığı mıdır? Şayet fiiller Allah'ın yarattığı ise o halde bütün fiillerinde kul cebir altında olup yapıp yapmama hususunda bir hürriyeti veya seçeneği söz konusu değildir. Ancak bu fiiller insanın kendi kudreti ile yokluk sahasından varlık sahasına çıkıyor ise bu durumda kul kendi fiillerinde hür ve seçme hakkına sahiptir. Belirtilen bu iki uç noktanın bir de orta noktası vardır. Bu fiilleri Allah yaratıyor ise kulun bu durumdaki pozisyonu nedir? Şayet kulun da bir kudreti varsa bunun tesiri ne kadardır, nerede başlamaktadır?

Bütün bu ihtilaflar muvacehesinde temel olarak Cebriyye, Mu'tezile, Eş'arîyye ve Mâtürîdîyye kelamî ekollerinin görüşleri karşımıza çıkmaktadır.

2.1. Cebriyye' de İnsan Fiilleri

Kulları kendi fiillerinde rüzgârlı bir havada asılı bir kumaş parçasına benzeten Cebriyye'ye göre kul, cansız varlıklar gibidir ve yaptıklarına mecburdur. Kendi fiillerinde hiçbir seçme hak ve hürriyetlerinin olmadığını ve yapmaya mecbur olduklarını söylemektedirler. İnsanın bütün fiillerinde sadece Allah'ın kudretinin tesirinin olduğunu, bütün fiilleri Allah'ın yarattığını savunmaktadırlar.[74]

Bu görüşe göre insan hiçbir şeye muktedir olmayıp güç yetirememektedir. İnsan fiillerini gerçekleştirmek zorundadır. İnsanın kudret, irade ve tercihi yoktur. Allah, diğer cemâdâtın fiillerini yarattığı gibi insanın da fiillerini yaratır. Diğer camid varlıkların fiillerinin kendilerine nispeti mecazi olduğu gibi insanın fiillerinin

[74] Ebü'l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed Şehristânî, **el-Milel ve'n-Nihal**, ed. Ali Emir Menhâ, Faûr Ali Hasan, Beyrut, Dârü'l-Ma'rife, 1993, s. 98.

kendisine nispet edilmesi de mecazidir. Bu görüşe binaen ödüllendirme, cezalandırma ve hatta sorumluluk verilmesi zorlama ile gerçekleşir.[75]

Cebriyye, insan bütün fiillerinde zorunlu oldukları ve bütün fiilleri yaratanın Allah olduğuna dair akli ve nakli deliller öne sürmüştür. Örneğin: ﴿وَمَا تَشَاءُونَ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ﴾ «Âlemlerin Rabbi olan Allah dilemedikçe sizler bir şey dileyemezsiniz»[76], ﴿وَاللَّهُ خَلَقَكُمْ وَمَا تَعْمَلُونَ﴾ «Oysa sizi de amellerinizi de Allah yaratmıştır.»[77] ayetlerine göre Cebriyye açıkça insanların fiillerinin yaratıcısının Allah Teâlâ olduğunu kabul etmiştir. İlk ayete göre insanın bir işi yapmasının veya dilemesinin ancak Allah Teâlâ'nın dilemesiyle gerçekleşeceği belirtilmiş; ikinci ayete göre ise Allah Teâlâ'nın hem insanların kendilerini hem de yapmış oldukları bütün fiillerinin yaratıcısı olduğu açık ve net bir şekilde ifade edilmiştir.[78]

Cebriyye kendi görüşlerini akli olarak da şu şekilde delillendirmektedir: Takdir edilmiş olan bir şeyin iki kudretin tesirinde kalması imkânsızdır. Bu sebeple kulun fiili ya sadece Allah'ın ya da kulun takdiriyle meydana gelir. İnsan fiillerinde tek etkin güç Allah'a aittir. Bu sebeple kulun herhangi bir şeyde etkin güç olması imkânsızdır. Kulun bütün fiilleri mecburidir.[79]

Cebriyye'nin bu iddiası ile bir takım menfur şeylerin Allah'a nispeti gerekir. Örneğin: İnsanların fiillerinde tek etkin gücün Allah olduğu, kulun hiçbir etkinliğinin olmadığı ele alındığında Allah'a adaletsizlik ve zulüm nispet edilmesi gerekir ki bu muhaldir. Aynı şekilde nasıl olur da Allah sevmediği, istemediği fiillere insanı zorlayabilmektedir? Ayrıca Cebriyye'nin bu tezi kulun bir sorumluluğunun olmadığına, resullerin gönderilmesinin bir faydasının olmadığına, taatın karşılığında sevabın, masiyetin karşılığında cezanın terettübünün bir anlamının olmadığı gibi sonuçlar doğurmaktadır.

---

[75] Şehristânî, **a.y.**
[76] Tekvir/29
[77] Saffat/96
[78] Şehristânî, **el-Milel ve'n-Nihal**, s. 98.
[79] Mahmud Ebû Dakîka, **el-Kavlü's-Sedîd fî İlmi't-Tevhîd**, ed. Avvadallah Câd el-Hicâzî, t.y., c.2, s.110-111.

2.1.1. Eş‘arîyye’nin Cebriyye’yi reddeden akli ve nakli delilleri

Allah Kur’an’da birçok yerde insanoğlunun fiillerini kendisinin yaptığını, ürettiğini ve amel ettiğini beyan etmektedir. Nitekim ﴿كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ رَهِينَةٌ﴾ «Herkes kazancına bağlı bir rehindir;»[80], ﴿وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ رَمَى﴾ «Attığın zaman da sen atmamıştın; fakat Allah atmıştı. »[81] Ayetlerinde de açıkça belirtildiği gibi bu ayetler insanın kendi fiillerindeki hürriyetine ve ihtiyarına dair bir delildir. Örneğin: En son zikredilen ayetin tahliline bakılacak olursa, ayette kullanılan ilk “رمى” fiili Allah’ın o fiili yarattığının ifadesi, ikincisi ise o fiilin kul açısından elde edilmiş olduğunun ifadesidir. Üçüncüsünün kullanımında da Allah için yaratma, kul için kesbin ifadesidir. Her iki açıdan da var eden Allah’tır. Sonuç olarak bu da Cebriyye’nin görüşünü iptal etmektedir. Hatta Kur’an’da varit olan “يعملون “, “يعقلون“, “يكسبون“ ifadelerinin her biri birer delildir. Şayet kulun fiillerinde hürriyeti ve seçme hakkı yok ise kendisine bir hitabın olması imkânsız olur. Kulun mükâfatlandırılması ve cezalandırılması da anlamsız olurdu.[82]

İsferâyînî İnsanın fiillerinde bir zorunluluğun, icbarın olduğu düşüncesi insanın kendi kendinde hissettiğinin aksinedir. Çünkü insan dönüp kendisi üzerinden düşünmeye başlayınca sıtmadan, hastalıktan titremek gibi zaruri fiiller ile gitmek ve gelmek gibi ihtiyari fiillerin arasındaki farkı gayet açık bir şekilde anlamaktadır. Bu ayrımı her akıl sahibi kişi yapabildiği gibi insan kendi tercihiyle hayatına seçip ekledikleri ile hiçbir tercih hakkı olmaksızın hayatında gerçekleşenler arasındaki farkı da kendi kendine dönüp bakınca ayırt edebilir. Zaten bunun aksini iddia eden veya ayırt edilemediğini savunan kimsenin de akıl sahibi olduğu düşünülemeyeceğini ifade eder.[83]

Cebriyye’nin kendi görüşüne delil olarak öne sürdüğü zahirde insanın kendi fiillerinde mecbur kılındığını ifade eden ayetlere gelince, ilk bakışta böyle bir anlama sahip olan bu ayetlerin zaruri fiiller için ifade edildiği veya insanın fiillerindeki

[80] Müddessir/38
[81] Enfal/17
[82] Ebü’l-Muzaffer İmâdüddîn Şehfûr (Şâhfûr) b. Tâhir b. Muhammed el-İsfahânî İsferâyînî, **et-Tebsîr fi’d-Dîn ve Temyîzi’l-Fırkati’n-Nâciye ʿani’l-Fırakı’l-Hâlikîn**, ed. Kemal Yusuf el-Hût, Beyrut, 1983, s.107-108.
[83] Şehristânî, **el-Milel ve’n-Nihal**, s. 107.

sorumluluğu ve Allah Teâlâ'nın mutlak kudretine uygun olarak te'vil edilmesi mümkündür.

Cebriyye'nin kendi görüşüne akli delil olarak öne sürmüş olduğu takdir edilmiş olan tek bir şeyin iki farklı kudret ile gerçekleşmesi imkânsızdır tezi ise aslında her bir kudret, takdir edilmiş olanla tesir ve icadı yönünden alakalandırılırsa doğru kabul edilir. Ancak Allah Teâlâ'nın kudretinin kulun filline tesir cihetinde etkisi söz konusudur. Kulun kudretinin ise tesir yönünden bir etkisi yoktur. Bu sebeple de Cebriyyenin imkânsız deyip öne sürmüş olduğu tezinin mümkün olmasına bir engel yoktur.[84]

2.2. Mu'tezile'de İnsan Fiilleri

Mu'tezile mezhebi bu konuda Cebriyye'nin görüşünün tam aksini iddia etmektedir. Cebriyye insanoğluna fiillerinde hiçbir pay vermezken Mu'tezile bu payı tamamen insanoğluna biçmektedir. Mu'tezile insanın ihtiyari fiillerinde kudreti sahiplendiği, fiillerinde özgür olduğu ve bu kudretin insanın fiillerinde fiilin meydana gelmesi yönünden başlı başına tesir ettiği düşüncesindedir.

Mu'tezile mezhebine katkıları ile bilinen Kâdî Abdülcebbâr'ın (ö. 415/1025) bu konudaki sözleri, bize mezhebin genel görüşünü açık bir şekilde ortaya koymaktadır:

"İnsanın fiillerinde yaptığı hareketleri, oturmaları, kalkmaları her biri kullar açısından hâdistir. Allah Teâlâ, kulları kendi fiillerinde muktedir kılmıştır. Kullardan başka kendi fiillerini ihdas eden yoktur. Her kim 'insan fiillerini yaratan, icad eden Allah Teâlâ'dır.' derse büyük bir hata yapmış olur ki bir fiilin iki failden sadır olması imkânsızdır."[85]

Mu'tezile'nin bu görüşüne binaen kul; hayırlı olan veya olmayan bütün fiillerine gücü yeten, onları yaratandır ve ahirette yaptıklarına binaen mükâfat veya cezayı hakkeder. Allah Teâlâ küfür, mâsiyet gibi fiillerin, zulüm ve şerrin kendisine

[84] Mahmud Ebû Dakîka, **el-Kavlü's-Sedîd fî İlmi't-Tevhîd**, c. 2, s. 111.
[85] Ebü'l-Hasen Kādı'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî Kâdî Abdülcebbâr, **el-Muġnî fî Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-ʿAdl**, ed. Said Zâyid, t.y., c. 3, s.8.

nispet edilmesinden münezzehtir. Çünkü adaleti yaratarak adil olduğu gibi zulmü yaratarak da zalim olurdu.[86]

Mu‘tezile insanın mükâfatlandırılması ve cezalandırılmasının gerçekleşmesine binaen kendisine sorumluluğun yüklenmiş olmasını anlamlı kılmak ve ilahi adaletin sağlanmış olması adına ihtiyari fiillerinin yaratılmasında kulun kudretinin tesirinin olduğunu savunur. Çünkü aksi takdirde Allah Teâlâ’nın yaratmasıyla fiilleri gerçekleşirse ‘onların sorumlu tutulmalarının bir anlamı olmayacağı gibi ilahi adalette sağlanmış olmazdı.’ gibi düşünce dizilimleriyle bu tezini ortaya koymuştur.

Mu‘tezile Kur’an-ı Azimü’ş-Şanda insan fiillerinin kendilerine nispet edildiği birtakım ayetleri, insanın fiillerini bağımsız bir şekilde yarattığına dair delil olarak almıştır. Ancak bizler bu ayetleri Fahreddin er-Râzî’nin el-Muhassal adlı kitabında zikretmiş olduğu üzere on farklı veçhiyle izah edeceğiz.[87]

Fiillerin kullara isnat edildiğine işaret eden ayetler:

﴿فَوَيْلٌ لِّلَّذِينَ يَكْتُبُونَ الْكِتَابَ بِأَيْدِيهِمْ﴾ «Vay o kimselere ki, elleriyle kitabı yazarlar ».[88], ﴿ذَٰلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ لَمْ يَكُ مُغَيِّرًا نِّعْمَةً أَنْعَمَهَا عَلَىٰ قَوْمٍ حَتَّىٰ يُغَيِّرُوا مَا بِأَنفُسِهِمْ وَأَنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ﴾ «Bu, bir topluluk iyi gidişini değiştirmedikçe Allah'ın da verdiği nimeti değiştirmeyeceğinden ve Allah'ın işiten, bilen olmasındandır»[89]

Bu ayetlerin ilkinde insanların kendi kitaplarını kendi elleriyle yazdığı belirtilmiştir. Bu ise Mu‘tezile mezhebi tarafından insanların kendi yapmış olduğu fiillerin yaratıcısının kendileri olduğu yönünde yorumlanmıştır. İkinci ayette ise insanların birtakım şeyleri kendileri değiştirebileceği vurgulanmış ve Mu‘tezile tarafından kendi görüşlerini destekleyici olarak görülmüştür.

İtaatkâr insanın övüldüğüne ve ona mükafat verileceğine, asi insan yerildiğine ve cezalandırılacağına işaret eden ayetler:

---

[86] Şehristânî, **el-Milel ve’n-Nihal**, s. 57.

[87] Ebû Abdillâh (Ebü’l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyn er-Râzî Fahruddîn er-Râzî, **Muhassalü Efkâri’l-Mütekaddimîn ve’l-Müteahhirîn mine’l-ʿUlemâʾ ve’l-Hükemâʾ ve’l-Mütekellimîn**, Ezher Üniversite Kütüphanesi, t.y., s. 196-199.

[88] Bakara/79

[89] Enfal/53

﴿الْيَوْمَ تُجْزَى كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ﴾ «Bugün herkese, kazandığının karşılığı verilir» [90] ﴿أُولَئِكَ الَّذِينَ اشْتَرَوُا الْحَيَاةَ الدُّنْيَا بِالْآخِرَةِ﴾ «Onlar, ahireti verip dünya hayatını satın alan kimselerdir» [91] Mu'tezile bu nasları akli delil ile birleştirerek insanın kendi fiillerini yaratması gerektiğini savunmuştur. Şöyle ki şayet insan dünyada yapmış olduğu işler karşılığında mükâfat veya ceza alacaksa mutlaka dünyada yapmış olduğu işlerde kendi dahlinin olması gerekmektedir. Aksi takdirde hak etmeyen kişiye ödül veya hak etmeyen kişiye ceza vermek suretiyle Allah Teâlâ'nın adalet sıfatına bir halel gelmiş olacaktır. Nitekim bir insana kendi dahli olmayan bir sebepten ötürü ceza veya ödül vermek zulüm veya haksızlıktır.

Allah'ın fiillerinin insan fiilleri gibi olmadığına delalet eden ayetler:

﴿مَا تَرَى فِي خَلْقِ الرَّحْمَنِ مِنْ تَفَاوُتٍ﴾ «Rahman'ın yaratışında hiçbir uyumsuzluk göremezsin» [92] ﴿إِنَّ اللَّهَ لَا يَظْلِمُ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ﴾ «Allah şüphesiz zerre kadar haksızlık yapmaz» [93] Bu ayeti kerimeleri de Mu'tezile akli kadiyyeler ile birleştirerek kendi görüşünü desteklemektedir. Şöyle ki insanoğlunun yapmış olduğu fiilleri ile Allah Teâlâ'nın yapmış olduğu fiilleri arasında farklar bulunmaktadır. Allah Teâlâ'nın işleri kusursuz biçimde olurken insanoğlunun fiilleri noksan ve kusursuz değildir. Ayrıca insanoğlunun fiilleri arasında Allah Teâlâ'ya nispeti caiz olmayan fiiller de bulunmaktadır. Bu önermeler göz önünde bulundurulduğunda insan fiillerinin Allah Teâlâ'ya nispeti caiz olmamaktadır.

İnsanın inkâr ve asiliklerinden dolayı kınandığına işaret eden ayetler:

﴿كَيْفَ تَكْفُرُونَ﴾ «Allah'ı nasıl inkâr edersiniz» [94] ﴿فَمَا لَهُمْ عَنِ التَّذْكِرَةِ مُعْرِضِينَ﴾ «Öyleyken, bunlara ne oluyor ki öğütten yüz çeviriyorlar?» [95] Bu ayeti kerimelerde de insanoğlu Allah Teâlâ'yı inkâr etmesinden dolayı kınanmaktadır. Mu'tezile şayet biz inkâr fiilini Allah Teâlâ'nın yarattığını düşünürsek Allah Teâlâ'nın kendi nefsini inkâr ettiği gibi abes bir durum ortaya çıkar. Allah Teâlâ ise abesten münezzehtir.

İnsan fiillerindeki sapkınlıklarının iradelerine bağlı olduğunu bildiren ayetler:

[90] Mü'min/17
[91] Bakara/86
[92] Mülk/3
[93] Nisa/40
[94] Bakara /28
[95] Müddessir/49

﴿فَمَنْ شَاءَ فَلْيُؤْمِنْ وَمَنْ شَاءَ فَلْيَكْفُرْ﴾ «Artık dileyen iman etsin, dileyen inkâr etsin»[96] ﴿اعْمَلُوا مَا شِئْتُمْ﴾ «Dilediğinizi yapın»[97] Bu ayeti kerimelerde ise Allah Teâlâ insanoğluna seçme hakkını verdiğini açıkça ifade etmiştir. İnsanın fiillerinin yaratıcısı Allah Teâlâ olup, insan kendi fiillerini yapmada zorunlu ise elbette insanın iradesinin olduğu söylenemez. Ancak bu düşünce ayeti kerimelerin zahiri ile çelişmektedir.

Mükafat için acele edilmesine delalet eden ayetler:

﴿وَسَارِعُوا إِلَى مَغْفِرَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ وَجَنَّةٍ عَرْضُهَا السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ أُعِدَّتْ لِلْمُتَّقِينَ﴾ «Rabbinizin mağfiretine ve Allah'a karşı gelmekten sakınanlar için hazırlanmış eni gökler ve yer kadar olan cennete koşuşun»98 ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اسْتَجِيبُوا لِلَّهِ وَلِلرَّسُولِ إِذَا دَعَاكُمْ لِمَا يُحْيِيكُمْ﴾ «Ey inananlar! Allah ve Peygamber; sizi, hayat verecek şeye çağırdığı zaman icabet edin. »99 Mu‘tezile bu iki ayete istinaden emrolunan kimse emri yerine getirmekten aciz olduğu halde kendisinden itaat etmesini emretmek ve iaat etmesi için acele etmesini beklemenin doğru olmadığını söyledikten sonra şöyle bir örnekle durumu izah eder. Yürüme engeli olan bir kimseye kalkmasını emretmek yada yüksekten düşen birine kendini kurtar demek gibidir der. Bunlar mümkün olmadığı gibi yapmaktan aciz olan birine yapması için emretmeninde imkansız olduğunu söyler.

Allah’tan yardım istemeye ve ona sığınmaya işaret eden ayetler:

﴿إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ﴾ «Ancak sana kulluk eder ve yalnız senden yardım dileriz»[100][45 :البقرة] ﴿وَاسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلَاةِ﴾ «Sabır ve namazla Allah'a sığınıp yardım isteyin»[101] Şayet Allah, asi olma, itaat etme, inkâr etme, iman etme gibi bütün fiillerin yaratıcısı ise onun kendisinden yardım istenilmesini ve kendisine sığınılmasını emretmesi tasavvur dahi edilemez. Ayrıca iyiliklerin de geçersiz kılınması gerekir. Çünkü Allah insan fiillerinin yaratıcısı ise, o zaman Alllah’ın ihsanından kula bir fayda gelmemesi gerekir.

[96] Kehf/29
[97] Fussilet/40
[98] Al-i İmran/133
[99] Enfal/24
[100] Fatiha/5
[101] Bakara/45

Enbiyanın kusurlarının olduğunu ifade eden ve bu kusurların kendi nefislerine isnat ettiklerini ifade eden ayetler:

﴿رَبَّنَا ظَلَمْنَا اَنْفُسَنَا﴾ «Rabbimiz! Biz kendimize zulüm ettik.»[102] ﴿رَبِّ اِنِّي ظَلَمْتُ نَفْسِي﴾ «Rabbim! Şüphesiz ben nefsime zulmettim.»[103] Mu'tezile'ye göre bu ayeti kerimelerde Allah Teâlâ'yı en iyi tanıyan kullar olan peygamberlerin, yapmış oldukları hataları Allah Teâlâ'ya nispet etmek yerine kendi nefislerine nispet ederek işledikleri kötü işleri yapanın kendileri olduklarını kabul etmişlerdir.

İnkâr eden ve asi olan insan inkâr ve asiliklerinin kendilerinden olduğunu ifade ettikleri, bu hususa işaret eden ayetler:

﴿مَا سَلَكَكُمْ فِي سَقَرَ. قَالُوا لَمْ نَكُ مِنَ الْمُصَلِّينَ﴾ «"Sizi bu yakıcı ateşe sürükleyen nedir?" diye sorarlar. Onlar derler ki: "Namaz kılanlardan değildik."»[104] Ahiret ahvalinden bahseden bu ayetlerde cehennemde bulunan insanların itiraf ettikleri hususlar incelendiğinde hepsinin bunu kendi nefislerinden kaynaklandığını ifade ettikleri görülmektedir. Şayet durum Cebriyye'nin demiş olduğu gibi olsaydı cehennem ahalisinin 'biz bir şey yapmadık sadece Allah Teâlâ'nın yarattığı şeyler sebebiyle buradayız' gibi itirazların irad olması gerekirdi.

İnkâr eden ve asi olan insan ahiret hayatında Rabblerine karşı geldiklerinden dolayı hayıflanacaklarına delalet eden ayet:

﴿رَبَّنَا أَخْرِجْنَا مِنْهَا فَإِنْ عُدْنَا فَإِنَّا ظَالِمُونَ﴾ «"Rabbimiz! Bizi buradan çıkar, tekrar günaha dönersek, doğrusu zulmetmiş oluruz."»[105]

Mu'tezile kul kendi fiilini kendi yaratır düşüncesini onaylamak ve naklin akla uygunluğunu beyan etmek için bu ayetleri esas almıştır.[106] Mu'tezile'nin bu ayetlerle kanıtlamak istediği husus; şayet kul için bir fiil ve tercih hakkı yok ise, Allah Teâlâ kullardan fiilleri için kendisinden yardım istemelerini, çalışmak ve itaat için acele etmeleri gerektiğini emretmezdi. Birçok ayette de beyan buyrulduğu üzere onların günah ve kusurlarını hatta küfürlerini ifade etmezdi. Aynı şekilde inkâr edenler

[102] Araf/23
[103] Kasas/16
[104] Müddessir/42-43
[105] Mü'minun/107
[106] Muhammed b. Ali el-Fahrî Tilmisânî, **Şerhü Meâlim-i Usûli'd-Dîn**, Amman, Dârü'l-Feth, 2010, s. 305-306.

pişmanlık duyup salih amel işlemek için dünya hayatına dönmeyi istemezlerdi. Nitekim çirkinlik, noksanlık, aykırılık ve ihtilaf gibi vasıflar ile vasıflanan insan fiillerinden, Allah'ın fiilleri münezzehtir.[107]

Mu‘tezile, insanın iradi fiillerinin, insanların kendileri tarafından yaratıldığını ve onların kendilerinden kaynaklandığını, Allah Teâlâ’nın insan fiillerinde kudretinin hiçbir tesirinin olmadığını ispatlamada kullandıkları aklî deliller ise şu şekilde sıralanabilir:

2.2.1. Mu‘tezile’nin Birinci Delili:

İnsanın iradi fiillerinin yaratıcısı olduğuna dair Mu‘tezile’nin tutunmuş olduğu en net delildir. Kadı Abdûlcebbâr insan fiilleri meselesinde farklı bir tez olarak kulların fiillerini yaratan değil ihdas eden olduğunu ifade etmiştir. Bu meyanda bütün eylemlerin insanın kastı ile gerçekleşmesi gerektiğini, isterse takdir edilmiş olsun yapılabilecek durumda olunmasına rağmen yapılmayan ve sevmediğimizden dolayı gerçekleşmemesi gerekir. Ancak fiiller bize muhtaç olmazsa ve bizimle ilgili bir bağlantısı olmazsa bütün bunların gerekli olmayacağını söyler.[108] Tahliline şu sözleriyle devam eder; “ Nasıl ki bizden birine birisi seslendiğinde seslenilen kişi hemen ayağa kalkar. İşte bu kalkma eyleminin gerçekleşmesi, fiillerimizin bizimle gerçekleştiğini ve bize ihtiyaç duyduğunu, bizim sebebimize bağlı olduğunu gösterir.”[109]

Mu‘tezile bu delili ile kulun fiillerinin kendi kastı ile gerçekleştiğinin idrakine varmasının zaruri olduğunu ifade eder. Kalkmak, oturmak, yürümek vb. fiillerini gerçekleştirmek isteyen kişinin bunun hemen akabinde fiillerini gerçekleştirmesi buna örnek olarak verilebilir. İşte bütün bunlar fiillerin insanın kastıyla ve vasıtasıyla gerçekleştiğinin idrakine zorunlu olarak ulaştırmaktadır. Aksi takdirde böyle bir idrake ulaşılamazdı.

---

[107] Ebü’l-Hasen Kādı’l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî Kâdî Abdülcebbâr, **Şerhü Usûli’l-Hamse**, ed. Dr. Abdülkerim Osman, Kahire, Mektebetü’l-Vehbe, 1996, s. 436; Ebü’l-Hasen Kādı’l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî Kâdî Abdülcebbâr, **el-Mecmû’ fi’l-Muhît bi’t-Teklîf**, ed. Danyal Ceymâriye, Beyrut, Dârü’l-Meşrik, 1986, s. 379.

[108] Kâdî Abdülcebbâr, **Şerhü Usûli’l-Hamse**, s. 337; Kâdî Abdülcebbâr, **el-Mecmû’ fi’l-Muhît bi’t-Teklîf**, s. 340.

[109] Kâdî Abdülcebbâr, **Şerhü Usûli’l-Hamse**, s. 337.

Mu‘tezile’nin ‘kul kendi iradi fiilini kendi yaratır’ tezinin ispatı için getirmiş olduğu bu delili Eş‘arîye kabul etmemiş ve bunu iki farklı vecihle reddetmiştir:

1-) Fiillerin insanın kast ve sebeb ile gerçekleşmesi kendi fiillerini yarattığına dair bir delil olduğu doğru değildir. Çünkü görülüyor ki bir kimse bir şey murat edip kastedebilir; fakat murat ettiği, kast ettiği şey gerçekleşmeyebilir. İnsan doğru düzgün bir şekilde konuşmak ister ama bazen hata yapabilir. Sıhhati, kuvveti için yemek yer ancak bazen zayıflayıp hasta olabilir. Aynı şekilde bazen kalkmak isterken o esnada bir engel çıkıp başka bir şey gerçekleşebilir. İşte bu sebeple Mu‘tezile’nin bu tezi geçersizdir. Kulun fiillerinin kendisi dışında yaratıldığını söylemek daha doğrudur. Allah’ın bu fiilleri dilediği gibi yarattığı apaçıktır. Ancak bu noktada kulun fiilleri hususunda Allah’ın dilediğini yaratmasından sonra kulun bir kesbin olduğu da açıktır.[110]

2-) İnsan kasıtlarına binaen yaratılışta kesbin ortaya çıkması, insanın yarattığına ve icat ettiğine dair bir delil değildir. Nitekim atın veya binek hayvanların hareketi binicilerinin kast ve iradesine göre gerçekleşir. Düşmandan kaçmak, yakınlaşmak, durmak gibi hareketleri örnek olarak verilebilir. İşte bu durumlarda ‘binici atın koşusunu yarattı fakat hızını değil’ demek doğru değildir. Bu sebeple bir fiilin, failin kastı üzere gerçekleşmesi, failin fiilini yarattığına dair bir delil olamaz.[111]

2.2.2. Mu‘tezile’nin ikinci delili;

Mu‘tezile burada insanın ihtiyari fiillerini Allah Teâlâ’nın yaratmasının caiz olmadığını söyler. Çünkü insanın zulüm, adaletsizlik gibi övülen ve yerilen fiilleri vardır. Allah Teâlâ ise bu tarz vasıflardan münezzehtir.

Kâdî Abdûlcebbâr bu durumu şu şekilde açıklar: “İnsanın fiillerinde zulüm ve adaletsizliğin olması Allah Teâlâ’nın insanın fiillerini yaratmasının caiz olmadığı manasına gelir. Şayet Allah Teâlâ insan fiillerini yaratıyor olsaydı, o halde Allah’ın

[110] Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî el-Bâkıllânî Bâkillânî, **el-İnsâf fîmâ Yecibu İ’tikâdühü velâ Yecûzü’l-Cehlü bihi fî İlmi’l-Kelâm**, ed. Muhammed Zahid Kevserî, Kahire, el-Hancı Yayınları, 1993, s. 148.
[111] Bâkillânî, **a.y.**

zalim ve adaletsiz olması, bu durumda da Allah Teâlâ'nın zulüm, yalan, gereksiz ve faydasız iş yapmak gibi bütün nahoş durumlarda yerilmesi gerekirdi."[112]

Mu'tezile'yi bu söylemlere mecbur kılan kendi esaslarından biri olan adalettir. Çünkü insan fiillerinin yaratıcısı Allah Teâlâ olsaydı bütün olumsuz vasıflarla vasıflanırdı. Mu'tezile'nin iddiasını doğrulamak için getirmiş olduğu bu delili Eş'arîler üç farklı açıdan yeterli görmemişlerdir:

1-) Allah Teâlâ'nın zulmü yaratması Mu'tezile'nin zannettiği gibi kendisinin zulüm ve adaletsizlikle vasıflanması gerektiği anlamına gelmez. Allah gündüz için aydınlığı, gece için karanlığı yarattığı gibi, zulmü yapacak olan için zulmü, yalan söyleyecek olan için yalanı yaratır. Bu onun zalim veya yalancı olmasını gerektirmez. Böylece Mu'tezile'nin söylediklerinin geçersizliği, zikredilen delillerin doğruluğunu sağlamış olur.[113]

2-) Birtakım eylemlerin adaletsizlik, yalan ve zulüm gibi isimlerle belirtilmesi bu eylemlerin şekil ve fiilleri bakımından değildir. Mutlak olarak yapılan bir fiil bu gibi vasıflarla kategorize edilmesi açısından, ancak emre aykırı olur ise yalan ve zulüm olur. Bu vasıflar ile ancak kendisine emreden veya yasaklayan bir amiri olan kimsenin vasıflanması doğru olur. Bu sebeple yüce yaratıcı Allah Teâlâ'nın üstünde bir varlık ve amiri olmadığı için, bu vasıflardan herhangi biriyle vasıflanması doğru olmaz.[114]

3-) Allah Teâlâ'ya nidada bulunurken umumiyetle 'ey bütün mahlûkatı, mevcudatı, her şeyi yaratan' denilmesi caizdir. Ancak bu nidanın daha özelleştirilip hususi olarak 'ey yalanı, zulmü yaratan" şeklinde söylenmesi edeben doğru olmadığı gibi A'raf Suresindeki ayette şöyle buyurmaktadır: "En güzel isimler Allah'ındır; bu güzel isimlerle O'na dua edin"[115] ayetine de mugayirdir.

2.2.3. Mu'tezile'nin üçüncü delili:

Mu'tezile'nin kul kendi ihtiyari fiilini kendisi yaratır tezine getirmiş olduğu delillerden tutundukları en sağlam ve en büyük delildir. Bu delilinde Mu'tezile, kul

[112] Kâdî Abdülcebbâr, **Şerhü Usûli'l-Hamse**, s. 349.
[113] Bâkillânî, **el-İnsâf fîmâ Yecibu İ'tikâdühü velâ Yecûzü'l-Cehlü bihi fî İlmi'l-Kelâm**, s. 150.
[114] Bâkillânî, **a.y.**
[115] Bâkillânî, **a.g.e.**, s. 150-151. /Araf/180

bağımsız bir şekilde kendi fiilini kendi yaratmadığı takdirde, insanın kendi irade ve kudreti olmaksızın gerçekleşen bir fiile binaen övülmesi ve yerilmesinin bir anlamı olmayacağını, yaptıkları fiillerine binaen övülme ve yerilmesinin gereksiz olacağını düşünmektedir. Ayrıca bir kimseye kudretinin dışında bir fiilin emredilmesi anlamsız olacağından, emir ve nehiyler ile kula yüklenen sorumluluğun da bir anlamı olmayacaktır. Aynı şekilde Allah Teâlâ'nın yarattığı halde cezalandırmasının ve mükafatlandırmasının, vaat ve tehditlerinin, elçilerin gönderilmesinin, kitapların nüzulünün hiçbir anlam ve gerekliliği kalmayacaktır.[116] İşte bütün bunlar 'kul bağımsız olarak kendi fiilini yaratamaz' tezinin gerekli kıldıklarıdır. Bu tez, icmâya aykırı ve yol açtığı noksanlıklar sebebiyle geçersiz olup bunun aksi ispat edilmiştir ki o da kul kendi fiilini bağımsız olarak kendi yaratır tezidir. Asıl olması gereken de budur.[117]

Teftâzânî, Mu'tezile'nin bu deliline şöyle reddiye getiriyor:

Mu'tezile'nin bahsettiği bu yükümlülükler kulun irade ve kudretini reddeden Cebriyye'yi bağlar ve kulun fiilini kudretiyle bağdaştırıp muradının kesb etmesiyle vuku bulduğunu söyleyen kimseyi, kulun kudretinin bağımsız olmaksızın tesiri olduğunu söyleyen kimseleri bağlamaz. Bilakis sadece Allah'ın yarattığı görüşünü benimseyenleri bağlar.[118]

2.3. Mâtürîdîyye' de İnsan Fiilleri

İmam Mâtürîdî'nin eserlerinde kulun fiilleri konusunda insanın hürriyetini göz ardı etmeyen ve geleneksel akılcılığı ve sadece aklı ön planda tutan bir görüş bildirdiği anlaşılmaktadır. İnsanın irade özgürlüğüne sahip olduğunu söyleyen İmam Mâtürîdî Allah Teâlâ'ya ait küllî bir iradenin olduğunu ve bu iradenin tüm her şeyi kuşattığını ifade etmektedir. Bunun yanında insanın ise cüzi bir iradeye sahip olduğunu, kulun karşılaştığı herhangi bir konuda bu irade ile karar verdiğini açıklamaktadır.[119] İnsan

[116] Kâdî Abdülcebbâr, **Şerhü Usûli'l-Hamse**, s. 333-335; Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî Teftâzânî, **Şerhü'l-Mekâsid**, Beyrut, Âlemü'l-Kütüb, 1998, c. 4, s. 253-256.
[117] Mahmud Ebû Dakîka, **el-Kavlü's-Sedîd fî İlmi't-Tevhîd**, c. 2, s. 118.
[118] Teftâzânî, **Şerhü'l-Mekâsid**, s. 254.
[119] Refik Yılmaz, "Matürîdî ve Cüveynî'ye Göre İnsan Özgürlüğü", Konya, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019, s. 67-73.

bir şeyin kötü mü yoksa iyi mi, güzel mi yoksa çirkin mi veyahut doğru mu yoksa yanlış mı olduğunu akıl ile bilir ve buna göre bir karar verir. Bunların ötesinde yapması ve yapmaması gerekenleri ise vahiy aracılığıyla bilmekte ve kendisine verilen cüzi irade ile yol almaktadır. İmam Mâtürîdî ne Cebriyye gibi insanın iradesini göz ardı etmiştir ne de Mu'tezile gibi insana kendi fiillerinin asıl yaratıcısı hükmünü vermiştir. O Allah Teâlâ'nın mutlak Hâlık olduğunu, bununla beraber insanın yaptıklarından sorumlu olduğunu dolayısıyla bu konuda kendisine Allah Teâlâ'dan bir irade verildiğini ifade etmektedir.[120]

İmam Mâtürîdî bu konuyla ilgili birçok ayet zikretmiştir. Örneğin; ﴿لَا يُسْأَلُ عَمَّا يَفْعَلُ وَهُمْ يُسْأَلُونَ﴾"O, yaptığından sorumlu değildir, onlar ise sorumlu tutulacaklardır."[121] ayetiyle alakalı İmam Mâtürîdî, 'O yaptığından sorumlu değildir' ifadesinden kişinin mülkü ve idaresi altında bir şeyler yapması sebebiyle yaptıkları konusunda sorumlu tutulamayacağı ve sorguya çekilemeyeceği anlaşılmaktadır. Bu durumda bir kişinin sorgulanması, o kişinin yaptığı işleri bir başkasının hükmü altında gerçekleştirdiği manasına gelmektedir. Zira başkasının irade ve mülkünde yapılan şeyler sorgulanır ve hesap sorulur. Bir şey yapacaksa da bu bir izne tabidir. Kendisine çizilen sınırlar çiğnenemez. Şayet çiğnenirse ona göre muamele göreceği gibi sınırlara uymuşsa o zaman da ona göre muamele görecektir.[122]

İmam Mâtürîdî Allah Teâlâ'nın insana iyi olan ile kötü olanı belli çerçevelerde anlayabilme ve idrak edebilme melekesi bahşettiğini buna göre Allah Teâlâ'nın emir ve yasaklarını idrak etmenin ancak bu meleke ile mümkün olacağını dile getirmiştir.[123] İmam Mâtürîdî'nin ifade etmek istediği bu tarz durumun aksi düşünüldüğünde yani insanda söz konusu melekelerin olmadığı takdir edildiğinde emir ve yasakların insan tarafından sorgulanması hatta inkâr edilmesi söz konusudur. Hâlbuki Allah Teâlâ insanı emir ve yasaklarını karşılayacak nitelikte yaratmıştır.

İnsana Allah Teâlâ tarafından bir irade verildiğinin birçok delili olduğunu söyleyen İmam Mâtürîdî;

---

[120] Refik Yılmaz, **a.g.e.**, s. 67-70.
[121] Enbiya/ 21-23.
[122] Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd Mâtürîdî, **Teʾvîlâtü Ehli's-sünne**, Beyrut, Dâr'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y., c.7, s.336.
[123] Mâtürîdî, **a.y.**

﴿وَجَعَلْنَا بَيْنَهُمْ وَبَيْنَ الْقُرَى الَّتِي بَارَكْنَا فِيهَا قُرًى ظَاهِرَةً وَقَدَّرْنَا فِيهَا السَّيْرَ سِيرُوا فِيهَا لَيَالِيَ وَأَيَّامًا آمِنِينَ﴾ «Onlarla, kutlu kıldığımız şehirler arasında, karşıdan karşıya görünen kasabalar var etmiş, oraları gezilecek belirli konak yerleri yapmıştık, "Oralarda geceleri ve gündüzleri güven içinde gezin" demiştik»[124] Burada yerleşim yerinin oluşturulması ve kolay seyahat için birtakım olanaklar oluşturulduğu haber verilmiştir. Halbuki oraları kendine yer edinip ulaşım için birtakım olanakları bulan oranın ehli olmasına rağmen Allah Teâlâ, yapılan bu işleri kendisine nispet etmektedir. Buradan da bu ayetin fiillerin yaratıcısının Allah Teâlâ olduğunu inkâr eden Mu'tezile'ye karşı bir delil olduğu anlaşılmaktadır.[125] İmam Mâtürîdî bu ayetin insan fiillerinin Allah Teâlâ'ya nispet edilmesinin bir delili olduğunu ifade etmekle beraber söz konusu ayet bu durumu inkâr eden Mu'tezile'ye hem bir cevap hem de bir delildir.

﴿وَأَسِرُّوا قَوْلَكُمْ أَوِ اجْهَرُوا بِهِ إِنَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ﴾ «Sizler, sözlerinizi gizleseniz de açıklasanız da birdir; O, kalplerde olanı bilir» ﴿أَلَا يَعْلَمُ مَنْ خَلَقَ وَهُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ﴾ «Yaratan bilmez olur mu? O, Latif'tir, haberdardır»[126]

İmam Mâtürîdî övgüye lâyık bulunan yüce Allah'ın açık ve gizli işlenen bütün fiillerin yaratıcısı olmaması durumunda bununla kendi ilminin mevcudiyetine istidlâl etmeyeceğini ileri sürerek ayeti kerimenin bu konuya önemli bir delil olduğuna dikkat çekmiş; birinin, yapmadığı bir işi bilmemesinin herkesçe malum olduğunu, dolayısıyla da başkasının fiili ile istidlâlde bulunmasının bir anlamı olmadığını ifade etmiştir.

İmam Mâtürîdî yine konuyla ilgili Allah Teâlâ'nın bir ayeti kerimede şöyle buyurduğunu söylemektedir:

﴿وَجَعَلْنَا﴾ «Sizi karada ve denizde yürüten Allah'tır.»[127] ﴿هُوَ الَّذِي يُسَيِّرُكُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ﴾ «Onlarla, ﴿بَيْنَهُمْ وَبَيْنَ الْقُرَى الَّتِي بَارَكْنَا فِيهَا قُرًى ظَاهِرَةً وَقَدَّرْنَا فِيهَا السَّيْرَ سِيرُوا فِيهَا لَيَالِيَ وَأَيَّامًا آمِنِينَ﴾ kutlu kıldığımız şehirler arasında, karşıdan karşıya görünen kasabalar var etmiş, oraları gezilecek belirli konak yerleri yapmıştık, "Oralarda geceleri ve gündüzleri güven içinde gezin" demiştik»[128] ayetlerinde Allah Teâlâ'nın yürümeyi belirlemenin

[124] Sebe' /18.
[125] Mâtürîdî, **Te'vîlâtü Ehli's-sünne**, c. 8, s. 439.
[126] Mülk/13-14.
[127] Yunus /22.
[128] Sebe'/18.

ve yürütmenin kendi fiili olduğunu haber verdiğini, yürüyüp gezinme fiili ile yürüyen kimsenin mevcudiyetinin de bununla gerçekleştiğini söylemiştir.

Bir başka ayeti kerimede ise Allah şöyle buyurmaktadır:

﴿وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا لِتَسْكُنُوا إِلَيْهَا وَجَعَلَ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَرَحْمَةً إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ﴾ «İçinizden, kendileriyle huzura kavuşacağınız eşler yaratıp; aranızda muhabbet ve rahmet var etmesi, O'nun varlığının belgelerindendir. Bunlarda, düşünen millet için dersler vardır»[129]

Allah Teâlâ bu ifadesi ile sevgi ve merhameti kendi ayetlerinden kıldığını insanlara bildirmiştir.[130]

Ayrıca şu ayeti kerime ile de başka ayetlerinin varlığından bahsetmiştir:

﴿وَمِنْ آيَاتِهِ مَنَامُكُمْ بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَابْتِغَاؤُكُمْ مِنْ فَضْلِهِ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَسْمَعُونَ﴾ «Geceleyin uyumanız, gündüz de lütfundan rızık aramanız O'nun varlığının belgelerindendir. Bunlarda kulak veren millet için dersler vardır»[131] İmam Mâtürîdî burada başkalarının Allah için ayetler icat etmesinin ihtimalden uzak olduğunu, zira bu takdirde fail ayetin kendisine ait olmasına öncelikle hak kazanmış bulunabileceğini, burada sözü edilen fiillerin hepsi de insanlara ait olduğu gerçeğini ifade etmiştir.

Cenâb-ı Hak şöyle buyurmuştur:

﴿وَجَعَلْنَا فِي قُلُوبِ الَّذِينَ اتَّبَعُوهُ رَأْفَةً وَرَحْمَةً﴾ «Îsâ'ya (aleyhisselam) uyanların gönüllerine şefkat ve merhamet duyguları koyduk»[132]

﴿أُولَئِكَ كَتَبَ فِي قُلُوبِهِمُ الْإِيمَانَ﴾ «İşte Allah, imanı bunların kalplerine yazmıştır.»[133]

İmam Mâtürîdî bu ayetlerde kulun fiillerinin kendisinin yaratmadığını ifade etmeye çalışmıştır. Ancak kulun yaptıklarından sorumlu olup hesaba çekileceğini, bunun için de kendisinde bir irade olduğunu anlatmaktadır. Bu iradenin Allah Teâlâ

[129] Rum/21.
[130] Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd Mâtürîdî, **Kitâbü't-Tevhîd**, İskenderiye, Dârü'l-Câmi'i'l-Mısriyye, t.y., s. 254.
[131] Rum/23.
[132] Hadid/27.
[133] Mücadele/22.

tarafından verilen cüzi bir irade olduğunu ve buna göre insanın yaptıklarını kendi tercihiyle yaptığını ifade etmektedir.

İmam Mâtürîdî; bu meselede asıl olanın her insanın kendisine ait fiilin yaratılmışlığı, onca göklerin ve yerin yaratılmışlığından daha belirgin bir durumda olduğunu, bu konunun iç yüzünün akıl yoluyla anlaşılması açısından böyle olduğunu söylemiştir. Buna sebep olarak kâinatın nesnelerine ait kuvvetleri deneyip de her şeyin bu kuvvetlerden çıktığını ve böylesinin bu şekilde meydana getirilmesinin mümkün olduğunu tespit eden birinin olmadığını, kişi bunu ancak benzeri bir şeyin kendisinden sudûr edip etmemesiyle anlayabileceğini ifade etmiştir.[134]

Hatta insan dışında başka nesnelerin olduğunu bunların kendilerine özgü fiillerinin olduğu ancak mahlûkiyet yapısının buna güç getirmeyeceğini belirtmektedir. Bu duruma uçmak ve yüzmek gibi örneklerin olduğu, bunu kendilerinin bir kuvvetle gerçekleştirdiklerini söyler. Aynı şekilde herkes hiçbir mahlûkun kendi fiilini meydana getirmede müessir bir müdahalesinin bulunmadığını bildiğini söyler. Dolayısıyla buradan İmam Mâtürîdî, insanın fiilinin kendisinin belirlediği hedefin dışına çıkması veyahut çıkmaması, gücünün yettiğini düşündüğü işleri yapmaya çalışması bunların kimisine muvaffak olması kimisine muvaffak olamaması gibi bir takım zaruri şekilde cereyan eden durumların aslında sonuç olarak insanın yapmak istediği fiili Allah Teâlâ'nın iradesiyle gün yüzüne çıkabileceği, bu durumun ise insanın iradesini ortadan kaldırmadığı sonucuna ulaşıldığını kanıtlamaktadır. Zira bütün güç ve kudretin Allah Teâlâ'ya ait olduğu gerçeğinin unutulmamasına dikkat çekmektedir.

İmam Mâtürîdî insanın kendi fiillerini yaratamayacağını husun ve kubuh meselesine değinerek anlatmıştır. İnsanın husun ve kubuh konusunda tek başına bir bilgi sahibi olmadığını husun ve kubuhun mahiyeti konusunda sadece aklıyla karar veremeyeceğini bunları ancak Allah Teâlâ'nın bildirmesiyle bileceğini söylemiştir. Kul bir fiili meydana getirdiğinde bu fiili husun ve kubuh bakımından değerlendiremediğini çünkü bu konuda malumatı olmadığını ifade etmiştir. Kulun

[134] Mâtürîdî, **Kitâbü't-Tevhîd**, s. 255.

yaptığı fiilin husun ve kubuh çizgisinde gerçekleşse de buna kendisinin karar vermediği anlaşılmaktadır.[135]

2.4. Eş‘arîyye’de İnsan Fiilleri

Eş‘arîyye’ye göre tek yaratıcı Allah Teâlâ’dır. Onun haricinde bir yaratıcının varlığı mümkün değildir. Kulların iyi ya da kötü fiillerinin yaratıcısı Allah Teâlâ’dan başka kimse değildir. Tabi kulun fiilleri kendisi için kesb, Allah için yaratmadır.[136]

Kâdî Bâkıllânî ise şunları söylemektedir: “Allah’ın kudreti fiilin zatında ve varoluşunda tesiri olur, kulun kudreti ise fiilin günah ve sevap şeklinde vasıflanmasında tesiri olur.”[137]

Ebû İshak el-İsferâyînî de bu durumu şu şekilde izah etmiştir: “Kulun ihtiyari fiilleri iki kudretin yani Allah’ın kudretiyle, kulun kudretinin bir araya gelmesiyle gerçekleşir.”[138]

Eş‘arîler insan fiilinin yaratıcısının Allah olduğuna, kulun kudretinin bir tesiri olmadığına dair görüşlerini akli ve nakli delillerle kanıtlamaktadırlar.

Eş‘arîler kendi görüşünü beyan etme noktasında bütün mevcudâtı özellikle de insanın ihtiyari fiillerini yaratanın Allah Teâlâ olduğunu açıkça ifade eden ayetler ile bir fiilin ancak Allah’ın dileği ve isteği ile gerçekleşeceğini ifade eden ayetlere dayanmaktadır.

﴿وَاللَّهُ خَلَقَكُمْ وَمَا تَعْمَلُونَ﴾ (İbrahim onlara şöyle söyledi): “Yonttuğunuz şeylere mi tapıyorsunuz? Oysa sizi de yonttuklarınızı da Allah yaratmıştır.” [139] ayeti, insan fiillerini yaratanın Allah Teâlâ olduğunu söyleyen Eş‘arîlerin bu tezlerine yönelik getirmiş oldukları en temel delildir. Çünkü bu meselede Kur’an-ı Kerim’de varid olan en açık delil bu ayettir.

---

[135] Maturidi, Ebu Mansur, Kitabü’t-Tevhid Tercümesi, (Tec: Bekir Topaloğlu) İsam Yayınları, Ankara, 2009, s.284

[136] Bâkillânî, **el-İnsâf fîmâ Yecibu İ’tikâdühü velâ Yecûzü’l-Cehlü bihi fî İlmi’l-Kelâm**, s. 137-138.

[137] Şehristânî, **el-Milel ve’n-Nihal**, c.1, s. 312; Seyyid Şerîf el-Cürcânî, **Şerhu’l-Mevakıf**, c. 8, Beyrut, 1998, c.8, s. 164.

[138] Adudüddin el-Îcî, **Mevakıf**, Beyrut, Alem el-Kütüp Yayınları, t.y., s. 312.

[139] Saffat/96.

Ayette geçen ‘ما’nahiv âlimlerinden Sîbeveyhi’ye (ö. 180/796) göre hazf ve zamire ihtiyaç duymadığından mastar anlamını verir. Buna binaen mana; ‘Allah Teâlâ sizi ve amellerinizi yarattı’ şeklindedir.[140] Bu şekilde Allah Teâlâ genel anlamda insanın zatını ve suretlerini yarattığını ifade ettiği gibi genel olarak insanın amellerini de kendisinin yarattığını bildirmektedir.[141]

﴿ذَلِكُمُ اللَّهُ رَبُّكُمْ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ فَاعْبُدُوهُ وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ وَكِيلٌ﴾ “İşte Rabbiniz, Allah budur. O'ndan başka ilâh yoktur, her şeyin yaratanıdır. Öyleyse O'na kulluk edin; O her şeye de vekildir.”[142] Her ne kadar yaratıcının kim olduğu noktasında bir uzlaşma olmasa da fiillerin yaratılmış olduğu konusundan herkes hemfikirdir. Bu ayette geçen “şey” lafzı umumi bir lafız olarak bütün mahlûkatı kapsadığından Allah Teâlâ bu ayette, bütün mahlûkatın yaratıcısının kendisi olduğunu bildirmiştir.[143]

﴿اللَّهُ الَّذِي خَلَقَكُمْ ثُمَّ رَزَقَكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ هَلْ مِنْ شُرَكَائِكُمْ مَنْ يَفْعَلُ مِنْ ذَلِكُمْ مِنْ شَيْءٍ سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى عَمَّا يُشْرِكُونَ﴾ “Sizi yaratan, sonra rızıklandıran, sonra öldüren, daha sonra da dirilten Allah'tır. O'na koştuğunuz ortaklarınızdan böyle bir şey yapan var mıdır? Allah onların ortak koştukları şeylerden münezzehtir, yücedir.”[144] ayetini Eş‘arîler faklı açılardan delil olarak kullanmaktadırlar. Buna göre ayette yer alan ﴿اللَّهُ الَّذِي خَلَقَكُمْ﴾ ifadesi fiilleri ve zatları kapsayan umumi bir ifadedir. Sonra ﴿ ثُمَّ رَزَقَكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ﴾ ‘sonra sizin rızıklarınızı yaratır’ ifadesiyle söylediğini tekitler. Kul kendi rızkını ve fiillerini kendi yaratır’ görüşünü benimsemek ile insanların ve rızıklarını yaratıcısının Allah Teâlâ olduğunu bildiren bu ayete ters düşülmüş olur. Oysa ki bir kimse kendi ölümünü ve hayatını yaratamadığı gibi kendi rızkını ve fiilini de yaratmaya güç yetiremez.

Allah Teâlâ özellikle müşriklerin bir şeyin yaratılmasını ve gerçekleşmesini kendisinin dışındaki varlıklara isnat etmelerinden dolayı onların çirkinlik ve kötülüklerinden kendisini tenzih ederek “Allah onların ortak koştuklarından tamamen

[140] Teftâzânî, **Şerhü’l-Mekâsid**, c. 4, s. 240.
[141] Bâkillânî, **el-İnsâf fîmâ Yecibu İ’tikâdühü velâ Yecûzü’l-Cehlü bihi fî İlmi’l-Kelâm**, s. 138.
[142] Enam/102
[143] Ebi Bekr Muhammed bin Et-Tayyib el-Bakillani, **el-İnsaf fima yecibu itikaduhu vela yecuzu’l-cehle bih fi ilmu’l-kelam**, thk. Zâhid Kevserî, Kahire, el- Hancı Yayınları, 1993, s. 145; Sa‘düddîn et-Teftâzânî, **Şerḥu’l-Maḳāṣıd**, c. 4, thk. Abdurrahman Umeyra, Beyrut, Alem el-kütüp Yayınları, 1998, s. 238-239.
[144] Rum/40

münezzehtir." buyurmakta ve "Allah'tan başka bir yaratan var mıdır?"[145] gibi ayetlerle de tekit etmektedir.[146]

Eş'arîlerin insan fiillerinin yaratıcısının Allah Teâlâ olduğunun ispatı için: ﴿يُضِلُّ بِهِ كَثِيراً وَيَهْدِي بِهِ كَثِيراً﴾ "(Allah) onunla birçoklarını saptırır, birçoklarını da doğru yola iletir." ﴿خَتَمَ اللهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ﴾ «Allah onların kalplerini ve kulaklarını mühürlemiştir.» gibi ayetleri de delil getirmişlerdir. Bir olan Allah'ın şanından olan ve insan fiillerinin kendileriyle alakalandığı mühürlemek, hidayet ve dalalet gibi hakikatler hususunda bu ayetleri delil olarak öne sürmüşlerdir. Bu ayetlerde ki hidayet, dalalet ve mühürlemek gibi kavramlar zahirinde anlaşıldığı üzere hakikatlerine dayandırılmaktadır.[147]

Eş'arîyye'nin insan fiilleri hakkında kullandığı nakli delillerden bazıları şöyle sıralanabilir: Buna göre kulun fiilinin gerçekleşmesi haddi zatında mümkündür. Bütün mümkün olanlara Allah Teâlâ muktedirdir. Öyle ise kulun fiili de Allah'ın takdirindedir.[148] Bu delil Allah'ın kudretinin bütün mümkünata tesirinin olduğunu göstermektedir. Allah'ın kudretinin tesirinin olduğu bir şeyde onun haricinde örneğin kulun kudreti gibi bir şeyin tesirinin olmadığı aşikardır.

Eş'arîlerin bir başka akli deliline göre kulun; hür bir irade ile kendi fiillerinin yaratıcısı olması durumunda fiillerini ayrıntısı ile bilmesi gerektiğidir. Çünkü yaratıcının mahlûkatını ayrıntısı ile bilmesi zorunludur. Allah Teâlâ'nın "Yaratan bilmez mi?"[149] şeklinde bildirdiği gibi kul kendi aksam ve azalarının hareketinden oluşan fiilinin ayrıntısına, malumatına ve bilincine sahip değildir. Bu hâlde kul kendi fiillerinin yaratıcısı olamayacağı için Allah Teâlâ insan fiillerinin yaratıcısı olması gerekmektedir.[150]

---

[145] Fatır/3

[146] el-Bakillani, **el-İnsaf fima yecibu itikaduhu vela yecuzu'l-cehle bih fi ilmu'l-kelam**, s. 145-146.

[147] Tilmisânî, **Şerhü Meâlim-i Usûli'd-Dîn**, s. 441; Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf Cürcânî, **Şerhü'l-Mevâkif**, Beyrut, Dâr'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y., c. 8, s. 177.

[148] Ebü'l-Fazl Adudüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Îcî, **el-Mevâkif fî İlmi'l-Kelâm**, Beyrut, Âlemü'l-Kütüb, t.y., s. 312; Cürcânî, **Şerhü'l-Mevâkif**, c. 8, s. 166.

[149] Mülk/14

[150] Bâkillânî, **el-İnsâf fîmâ Yecibu İ'tikâdühü velâ Yecûzü'l-Cehlü bihi fî İlmi'l-Kelâm**, s. 141; Cürcânî, **Şerhü'l-Mevâkif**, c. 8, s. 166; el-Îcî, **el-Mevâkif fî İlmi'l-Kelâm**, s. 312; Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyn er-Râzî Fahruddîn er-Râzî, **el-Erbaʿîn fî usûli'd-Dîn**, ed. Ahmed Hicâzî es-Sekâ, Kahire, Mektebetü'l-Külliyâti'l-Ezheriyye, 1986, s. 323-325.

Bu delilden çıkarılan sonuç itibarı ile yaratıcının yarattığı şeyi ayrıntısıyla bilmesi gerekir. Fakat kulun fiillerinden her birinin eksiklik ve fazlalık gibi farklı açılardan kendisinden sadır olması mümkündür. Kulun kendisinden sadır olan muayyen bir fiilin vuku bulmasındaki fiili ile bağdaştırılan iradesi sebebiyle, fiilin tafsilatını bilmesi şart koşulur. Nasıl ki parmağını hareket ettiren bir kimsenin bu parmaklarının her biri cüzlerden oluşuyor ve her bir parmak kendi hareketini yapıyorsa; bu parmakları oynatan kimsenin kendi hareketini yapan her bir parmağın nicel ve niteliği açısından bütün malumatlara sahip olması gerekir ki parmaklarının her birinin hareketini gerçekleştirmesi mümkün olabilsin. İşte kul bu hareketlerinin ayrıntısını bilmediğinden fiillerinin ayrıntısını da bilmediğini söylemek gerekir. İşte bu yüzden kulun kendi fiillerinin yaratıcısı olmadığı açıkça belli olmaktadır.[151]

Bir diğer aklî delile göre şayet kul bağımsız bir şekilde kendi fiilini kendi irade ve kudretiyle icat ederse yapıp yapmamaya güç yetirebiliyor olacaktır. Buna binaen fiilini terk etmesini sağlayan bir etkene ihtiyaç duyması gerekir. Nitekim fiilin sadır olması bu etkene bağlı olmazsa fiil iradi değil tesadüfi olur. Aynı şekilde bir etkene ihtiyaç duymaz ise, iki caizden birinin vuku bulması bir sebebe ihtiyaç duymaksızın gerçekleşirdi ve bir zanaatkârın yaratıcının varlığının ispatının yolu kapanırdı. Kulun fiilinin kendisine ihtiyaç duyduğu bu etken, kulun kendi iradesiyle kendisinden sadır olmaz. Aksi takdirde teselsül olması gerekir ki bu caiz değildir. Çünkü o halde durumda aksinin gerçekleşmesi mümkün olmayıp bu etkenden fiilin sadır olması gerekir ki bu fiil bağımsız iradi olarak değil de zorunlu olarak olur. Bu sebeple bağımsız bir şekilde 'kul kendi fiilini yaratandır' tezi geçersizdir.[152]

Bu zikredilenler Eş'arîlerin 'insanın kendi fiillerini kesb etmekten başka bir tesirinin olmadığı, onların iradi fiillerinin Allah Teâlâ'nın kudretiyle yaratılmış oldukları' tezlerinin ispatı hususunda getirmiş oldukları akli delillerdir.

Eş'arîler her şey den münezzeh ve yüce olan Allah Teâlâ'nın kudretinin bütün mümkünatı kapsayıcılığının ispatı, tek yaratıcının, fail-i mutlak olan Allah Teâlâ

[151] Cürcânî, **Şerhü'l-Mevâkif**, c. 8, s. 166; el-Îcî, **el-Mevâkif fî İlmi'l-Kelâm**, s. 312; Fahruddîn er-Râzî, **el-Erbaʿîn fî usûli'd-Dîn**, s. 323-325; Mahmud Ebû Dakîka, **el-Kavlü's-Sedîd fî İlmi't-Tevhîd**, c. 2, s. 115.

[152] el-Îcî, **el-Mevâkif fî İlmi'l-Kelâm**, s. 312-313; Cürcânî, **Şerhü'l-Mevâkif**, c. 8, s.163; Fahruddîn er-Râzî, **el-Erbaʿîn fî usûli'd-Dîn**, s. 321-323.

olduğunun ispatı için bu görüşü benimsemişlerdir. Yaratmak, tabiat ya da Allah Teâlâ'nın kudret ve iradesinden soyutlanarak yaptığı düşünülen fiillerin hepsi insanın değil bilakis Allah Teâlâ'nın irade ve kudretine bağlıdır.

Şu ana kadar Cebriyye, Mu'tezile, Mâtürîdiyye ve Eş'arîyye ekollerinin insan fiilleri hakkında açıklanmaya çalışılan görüşlerinden hareketle şunlar ifade edilebilir:

Cebriyye'nin insanın fiillerinde irade ve kudretinin olmadığına dair cebr ifade eden görüşlerine karşılık insan kendi fiillerini düşünüp analiz ettiğinde yapıp, yapmamak hususunda irade ve kudretini görmektedir. Örneğin insanın oturmak, kalkmak, gelmek, gitmek gibi ihtiyari fiilleriyle ile herhangi bir ihtiyar, irade ve kudretin olmadığı ateşli bir hastalıkta elin titremesi, kalbin atması gibi zaruri olan fiilleri arasındaki fark apaçık bir şekilde görülmektedir. Bu sebeple bu ekolün insan fiilleri hakkındaki görüşleri şeriat ve akla aykırılığından dolayı iki açıdan da reddedilmiştir.

Bütün gaye ve çabası Allah Teâlâ'yı çirkin ve kötülüklerden tenzih etmek olan Mu'tezile, Allah Teâlâ'nın haricinde mevcudata tesir eden bir varlık olduğunu söylemekle Allah Teâlâ'nın kudretinin sınırlandırdığı için şeriat ile çelişmektedir. Çünkü 'insan kendi fiillerini yaratandır' denildiği takdirde, Allah Teâlâ'nın kudretini sınırlayıp; istesin veya istemesin onun kudretinin dışında gerçekleşen fiillerin olacağı şeklinde bir ifadede bulunmuş olunur. Allah Teâlâ bütün bunlardan büyük ve yüce olup bütün Müslümanların icmâ ettiği 'Allah'tan başka yaratıcının olmadığı' gerçeğiyle çelişmektedir.

Mâtüridiyye ile Eş'arîyye'nin görüşleri birbirine yakındır. Ancak Mâtüridiler belli noktalarda farklı düşünmüşler, nitekim insanın yapmış olduğu fiillerde Allah Teâlâ ile insanların ortak olduğunu ifade etmişlerdir. Fakat buradaki ortaklığın iyi anlaşılması gerekmektedir. Çünkü buradaki ortaklıktan kastedilen ortaya çıkan fiillerde yaratmanın Allah Teâlâ tarafından, gerçekleştirilmesinin ise insanlar tarafından meydana getirilmesidir.

Eş'arîyye bu noktada Cebriyye ile Mu'tezile arasında kalmış ve Allah Teâlâ'nın kudretinin umumiyetini koruyup, insana da kendi fiillerinin yaratılışında pay vermeye çalışmıştır. İnsanın ihtiyari fiillerinin Allah Teâlâ tarafından yaratıldığını, kul

tarafından kazanıldığını ve elde edildiğini söyleyerek; kulun fiili ile beraber olan sonradan yaratılmış bir güç olarak tabir ettiği 'kesb' kavramını ortaya koymuştur. Bu anlamda kuvvetli deliller sunan Eş'arî ekolü akla ve nassa aykırılığı olmayıp kabul görülmesi gereken ekoldür. İşte bu noktada insan fiilleri meselesindeki bu genel Eş'arî doktrin Bâkıllânî, İsferâyînî ve İmâm Cüveynî gibi bu ekolün alimleri olan alimleri tarafından geliştirilmiştir.

2.4.1. Eş'arî'ye Göre İnsan Fiilleri

İnsan fiilleri konusunda belli başlı kelami, ekollerin görüşleri ve delillerinden bahsedilmekle birlikte genel olarak Eş'ariyye ekolünün görüş ve delillerine de yer verilmiştir. Ancak daha da özelde İmam Eş'arî'nin bizzat kendisinin görüş ve delillerine ayrıntılı bir şekilde yer verilmesine ve mezhebin genelinden farklı olarak kendisinin ilk olarak neler ileri sürdüğünü irdelemeye ihtiyaç duyduk. Çünkü özellikle filozofların ve Mu'tezile'nin kendisine yönelttiği itirazlar ve eleştiriler, kesb nazariyesine yönelik itham ve sorular muvacehesinde onun insan fiilleri meselesindeki fikir ve istidlalleri açıklamamız elzem olduğundan kesb teorisi ve Eş'arî'nin bu konudaki görüşlerini ayrıca ele aldık.

Zaruri fiillerinin yaratıcısının Allah Teâlâ olduğu hususunda İmâm Eş'arî ile diğer kelam alimleri arasında bir ihtilaf yoktur. Ancak insanın ihtiyari fiillerinin yaratıcısının Allah Teâlâ mı yoksa kullar mı olduğu hususunda ihtilaf söz konusudur.

İmâm Eş'arî'ye göre; insanın ihtiyari fiillerinin yaratıcısı Allah Teâlâ'dır. Sadece onun kudreti ile gerçekleşir ve kul sadece kesb etmektedir. İmâm Eş'arî'nin bu ifadesinin temelinde ise Allah Teâlâ'dan başka yaratıcının olmadığı, failin fail diye nitelendirilmesi için hakikatte Allah Teâlâ'dan başka bir zatta bulunmayan ilim, irade ve kudret şartlarının bulunması gerektiği düşüncesi yer almaktadır.

İmâm Eş'arî, insan fiillerinin yaratıcısının Allah Teâlâ olduğunu şu şekilde izah etmektedir: "Allah Teâlâ irade etmediği bir fiilinin olması mümkün olmadığı gibi onun iradesi olmadan insan fiillerinin olması da mümkün değildir."[153] Çünkü Allah

[153] Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-Eş'arî el-Basrî el-Eş'arî, **el-İbâne an Usûli'd-Diyâne**, Beyrut, Dârü İbni Zeydûn, t.y., s. 52-53.

Teâlâ'nın iradesi dışında bir şeyin gerçekleşmesi unutkanlık, dikkatsizlik, acziyet ve zayıflığın kendisinde olmasını gerektirir. Oysaki Allah Teâlâ için her iki durumda mümkün olamaz. Bu sebeple Allah Teâlâ'nın iradesi olmadan insan fiillerinin gerçekleşmesi mümkün değildir.[154]

Dolayısıyla insan fiilleri hakkında Eş'arî'nin görüşü, Allah Teâlâ'dan başka bir yaratıcının olmadığı, umumi kudret ve iradesinin hakikatine dayanarak, insanın zaruri ve ihtiyari fiillerinin yaratıcısının Allah Teâlâ olduğudur.

İmam Eş'arî bu görüşünü akli ve nakli birçok delille desteklemiştir. Bu deliller şu şekilde zikredilebilir:

2.4.1.1. Nakli Deliller:

İmâm Eş'arî, Kur'an-ı Kerim'den insanın fiillerinin ezelden takdir edildiği ve yaratıcısının Allah Teâlâ olduğunu ifade eden ayetleri referans almıştır. Neden insanın iradi fiillerinin yaratıcısının Allah Teâlâ olduğu iddiasında bulunduğuna dair yapılan eleştiriye binaen İmâm Eş'arî cevaben ﴿وَاللَّهُ خَلَقَكُمْ وَمَا تَعْمَلُونَ﴾ "Oysa sizi de yonttuklarınızı da Allah yaratmıştır."[155] ﴿جَزَاءً بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾ "Yaptıklarının karşılığı olarak."[156] ayetleri ileri sürerek bahsedilen cezanın ve bu cezaları gerektirecek işlerin tamamının yaratıcısının Allah Teâlâ olduğunu belirtmektedir.Bu açıklamanın devamında "Halbuki sizi de yaptıklarınızı da Allah yaratmıştır." Ayetinde ifade edilen " yaptıklarınızı" ifadesinde onların yaptıkları putlar değilde fiillerinin yaratıldığını ifade ettinizde ,تلقف ما يأفكو(bu onların uydurduklarını yakalayıp yutuyor.) Ayetinde neden sihri kendilerinin yarattığını kabul ettiniz? Şeklinde gelmesi muhtemel olan bu eleştiriye vermiş olduğu cevap ile iki ayeti birbirinden bağımsız olarak ele alır. Sihri bir fiil olarak değilde göz boyama aldatma olduğunu şu sözleri ile ifade eder; يأفكون sözüyle insanlara büyük yılanlar olduğunu düşündürmek hayal ettirmek olduğunu kast

[154] İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknüddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf Cüveynî, **Lümaʿu'l-Edille fî Kavâʿidi Ehli's-Sünne**, ed. Dr. Fevkiyye Hüseyin Mahmud Mahmud, Beyrut, Âlemü'l-Kütüb, 1965, s. 56-57.
[155] Saffat/96.
[156] Vâkıa/24.

eder. Onların uydurmaları aslında var olanın aksine bir şeyin varlığını vehm ettirmektir. [157]

İmam Eş‘arî, insan fiillerinin yaratıcısının Allah Teâlâ olduğunu açıkça ifade eden ayetlerden sonra dolaylı yoldan da kudretinin bütün mümkünatı kapsadığına ve nüfuzuna dalalet eden ﴿إِنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾ «Doğrusu Allah her şeye Kadir'dir»[158] ayetini Kaderiyye’ye karşı delil göstererek:

“Kader ehline “Cenab-ı Hakk’ın ‘her şeyi bilir’ sözü, Allah Teâlâ’nın bildiğinden başka hiçbir şeyin bilinmediğine işaret etmez mi?” diye sorulunca şayet ‘evet’ derler ise kendilerine ﴿عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾ ayetinin Allah Teâlâ’nın güç yetiremeyeceği hiçbir şey olmadığına, ﴿اَللّٰهُ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ﴾ «Allah her şeyin yaratıcısıdır»[159] ayetinin de Allah Teâlâ’dan başka bir mefulü ihdas eden faili ve yaratıcısının olmadığına delalet ettiği ve neden bunu inkâr ettikleri sorulur.” demektedir.[160]

﴿فَعَّالٌ لِمَا يُرِيدُ﴾ «Her dilediğini mutlaka yapandır»[161] ayetinde Cenab-ı Hakk’ın istenebilecek her şeyi istediği ifade edilir. İrade; zati sıfatlardan olduğundan, nasıl ki ilim zati sıfatlardan olup hakiki şekliyle bilinebilecek her şeyi kapsaması gerektiği gibi iradenin de hakikatte istenilebilecek her şeyi kapsaması gerekir. Ayrıca deliller, Cenab-ı Hakk'ın her şeyin yaratıcısı olduğunu ve O'nun istemediğini yaratmasının caiz olmadığını göstermektedir. Cenab-ı Hakk'ın kudretinde istemediği bir şeyin olması caiz değildir. Çünkü Cenâb-ı Hakk'ın kudretinde istemediği bir şeyin vuku bulması; ihmalkârlık, dikkatsizlik, zayıflık, acziyet, istediğine ulaşmakta noksanlığı olması gibi durumların Allah Teâlâ’ya nispetinin olması gerekir. Oysaki bütün bunlar Allah Teâlâ hakkında caiz olmadığından onun mülkünde istemediği bir şeyin olması da imkansızdır.

Allah Teâlâ’nın murad ettiği şey, muradına uygun olarak vuku bulursa muradına ulaşmakta bir noksanlık ve zayıflık olmaz. Ancak muradı vuku bulmazsa

---

[157] Ebü’l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-Eş‘arî el-Basrî el-Eş’arî, **el-Lümaʿ fi’r-Red ʿalâ ehli’z-Zeyğ ve’l-Bida’**, ed. Hammûde Garâbe, Kahire, 1955, s. 69. 70

[158] Bakara/20

[159] Zümer/62

[160] el-Eş’arî, **el-Lümaʿ fi’r-Red ʿalâ ehli’z-Zeyğ ve’l-Bida’**, s. 88.

[161] Buruc/16

noksanlık ve zayıflığın kendisine nispeti gerekir. Örneğin; iyi bildiği bir sanatı icra eden bir kimse o sanatını en güzel şekilde icra ediyor olabilmesi, yaptığı işin ehli olduğunu, o işi iyi bildiğini gösterdiği gibi aksi bir durum hâsıl olması bu işin ehli olmadığını ve bilmediğini gösterir. Bu delil göstermektedir ki tüm muhdesât Cenab-ı Hak tarafından yaratılmıştır; yani Cenab-ı Hakk'ın dilemediğini yapması mümkün değilse, O'nun istemediğini bir başkasının yapması da mümkün değildir.[162]

﴿وَمَا تَشَاءُونَ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ﴾ «Âlemlerin Rabbi olan Allah dilemedikçe sizler bir şey dileyemezsiniz»[163] ayetinde Allah Teâlâ açıkça sadece O'nun dilediğinin istenebileceğini ifade etmektedir.[164]

﴿فَمَنْ يُرِدِ اللَّهُ أَنْ يَهْدِيَهُ يَشْرَحْ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ وَمَنْ يُرِدْ أَنْ يُضِلَّهُ يَجْعَلْ صَدْرَهُ ضَيِّقًا حَرَجًا كَأَنَّمَا يَصَّعَّدُ فِي السَّمَاءِ﴾ "Allah kimi doğru yola koymak isterse onun kalbini İslamiyet'e açar, kimi de saptırmak isterse, göğe yükseliyormuş gibi, kalbini dar ve sıkıntılı kılar."[165] ﴿خَتَمَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ وَعَلَى سَمْعِهِمْ وَعَلَى أَبْصَارِهِمْ غِشَاوَةٌ وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ﴾ "Allah onların kalplerini ve kulaklarını mühürlemiştir, gözlerinde de perde vardır ve büyük azap onlar içindir".[166] şeklindeki hidayet, dalalet, mühürlemek gibi durumların Allah Teâlâ'dan olduğunu ifade eden ayetlerine göre aynı şekilde insan fiillerinin yaratıcısının Allah olduğu, kudretinin bütün mevcudatı kapsadığı, iradesinin dışında bir şeyin gerçekleşmesinin mümkün olmadığını ifade etmektedir.

2.4.1.2. Akli Deliller:

İmam Eş'arî eserlerine, özellikle de *el-Lüma'* adlı kitabına bakıldığında insanın ihtiyari fiillerinin yaratıcısının Allah Teâlâ olduğunu kanıtlayan rasyonel kanıtların olduğu rahatlıkla görülecektir.

Bunlardan birine göre mutlak fail Allah Teâlâ olup, Onun yaratmış olduğu fiillerle başkası vasıflanamaz. İmâm Eş'arî bu noktada şunları söylemektedir.

---

[162] el-Eş'arî, **el-Lüma' fi'r-Red 'alâ ehli'z-Zeyğ ve'l-Bida'**, s. 47-49.
[163] Tekvir/29
[164] el-Eş'arî, **el-Lüma' fi'r-Red 'alâ ehli'z-Zeyğ ve'l-Bida'**, s. 57.
[165] Enam/125
[166] Bakara/7| el-Eş'arî, **el-İbâne an Usûli'd-Diyâne**, s. 57; el-Eş'arî, **el-Lüma' fi'r-Red 'alâ ehli'z-Zeyğ ve'l-Bida'**, s. 69.

Bir şey kendi bulunduğu şekliyle tüm varlığını ancak onu o şekilde var etmeye kast edip var eden bir yaratıcının ihdas etmesiyle gerçekleşebilmektedir. Bu yüzden fiil, hakiki anlamda ancak bir yaratıcı tarafından ihdas edilir. Hakikatte bir fiilin Allah Teâlâ'dan başka bir faili yoktur, Allah Teâlâ'dan başka hakikatte var olduğu haliyle var etmeye kadir olan da yoktur.

Fiillerin hakikatlerine binaen mutlaka bir failleri olması gerekir. Çünkü bir fiil, failden müstağni olamaz. Hakikatte bir fiilin faili cisim olmadığına göre gerçek failinin Allah Teâlâ olması gerekir. Bu durumda küfrü küfür, çirkin ve batıl olarak var edecek ve buna kast edecek bir muhdisi olması vaciptir. Ayrıca küfrü ihdas edenin, küfrü yarattığı için kafir olması da gerekmez. Aynı şekilde imanı kendi hakikati üzere ihdas eden de bir mümin olarak vasıflanamaz. Küfrü var edenin kâfir, imanı var edeninde mümin olarak nitelendirilmesi mümkün olmadığından, bunları ihdas edip bunu murad edenin âlemlerin rabbi Allah Teâlâ olması gerekir.[167]

İkinci delil iktisabi hareket ile zaruri hareket arasındaki karşılaştırmaya dayanmaktadır. Bu delilde İmam Eş'arî, zaruri fiiller ve ihtiyaç duydukları mekânın, zamanın ve zarfın yaratıcısının Allah Teâlâ olduğundan yola çıkarak iradi fiillerinde yaratıcısının Allah olduğunu iddia eder.

Zaruri fiillerin yaratıcısının Allah Teâlâ olduğuna delil olan şey, aynı zamanda iradi fiillerin yaratıcısının da Allah Teâlâ olduğunun delilidir. Dolayısıyla zaruri fiillerin, kendilerini yaratan ve ihdas edenin Allah olduğunu ifade ettiği gibi iradi fiillerde bu durumu ifade eder.

İmâm Eş'arî, iki fiilden biri zaruri olduğunda diğerinin de zaruri olması ve ikisinden biri iradi olursa diğerinin de aynı şekilde iradi olması gerektiği düşüncesine karşıdır. Böyle bir zorunluluğun gerekmediğini, her iki fiilinde zaruri ve iradi manaya ihtiyaç duyduğunu belirtir. Çünkü zaruret, her ne kadar kendisinden kurtulmaya çalışsa da o durumdan çıkmak için elinden geleni yaptığı halde bir çıkış yolunu bulamayıp zorlama ile istemeyerek bir şeyin yüklenmesidir. İki fiilden biri, felçli birinin titremesi ve ateşli birinin titremesi gibi olan zaruret ile vasıflandığında diğer fiil de bu vasfın aksi olduğundan zaruri olmaz. Çünkü insanın gitmesi, gelmesi,

[167] el-Eş'arî, **el-Lümaʿ fi'r-Red ʿalâ ehli'z-Zeyğ ve'l-Bida'**, s. 71-74.

oturması, kalkması ile felçli veya ateşli birinin titremesi sebepleri itibariyle birbirlerinden farklı fiillerdir.

Şüphesiz insan zorunlu olarak her iki durumu kendisine veya bir başkasına bakarak ayırt edebilir. Eğer iki halden birinde acizlik varsa, diğerinde de aksi olan kabiliyet meydana gelir. Çünkü engellilik her iki durumda da olsaydı, insan yolu tek yol olurdu. Bu böyle olmadığından ve kudret iki hareketten birinde olduğu için kesb olması gerekir. Çünkü hakikatte kesb; hadis bir kudret ile elde eden kimseden sadır olan, vuku bulan şeydir. Böylece her iki durum(fiil) birbirinden ayrılmış oldu. Çünkü biri zaruret manasında olduğundan zaruri, diğeri kesb manasında olduğundan kesb olarak adlandırılır. Zaruri fiiller ile iradi fiillerin yaratılışına dair deliller ise birdir. Bu sebeple biri Allah Teâlâ'nın mahluku ise diğeri de mahluk olmak zorundadır. Zaruret ve kesb yönünden ayrılmış olmaları ihdas ve var olmaları yönünden de ayrılmalarının gerekmediğini ve aynı şekilde, zaruret ve kesb konusunda ayrılmaları ise yaratılışta ayrılmalarını gerektirmez.[168]

İnsan fiillerine ilişkin İmâm Eş'arî'nin görüşü genel olarak bu şekildedir. Fakat onun bu düşüncesinin kişiyi cebri düşünceye götürdüğü düşünülmüştür. Bu meyanda insanın kendi fiillerindeki konumu, payı ve sorumluluğu nedir? İnsan neye dayanılarak itaat etmek ve günahlardan kaçınmak ile sorumlu tutulur? Aynı şekilde neye dayanılarak yaratmadığı fiillerinden sorumlu tutulup cezalandırılır veya mükâfatlandırılır? gibi bir takım eleştirel sorular yönlendirilmiştir.

Kanaatimizce İmâm Eş'arî'nin bu tarz sorulara maruz kalmış olması onun insan fiilleri meselesinde orta yolu tutmuş olmasındandır. Zira o, bu eleştirilerden kendi kelam sistemine kesb nazariyesini dâhil etmek suretiyle en azından Cebriyye olarak nitelendirilmeyi ve diğer birtakım eleştirilerden kurtulmayı hedeflemiş ve insan fiillerinden sorumlu olmalarına ilişkin şer'i bir temel oluşturmuştur.

[168] el-Eş'arî, **el-İbâne an Usûli'd-Diyâne**, s. 74-78.

2.4.2. Eş‘arî’ye Göre Kesb Nazariyesi:

Sözlükte çalışıp çabalamak, rızık istemek, rızık elde etmek için gayret etmek ve isabet etmek gibi anlamlarına gelen kesbin kelam ilmindeki ıstılah manası ise ‘kulun hâdis kudretiyle ortaya çıkan şey anlamındadır.’[169]

Kur’an’da “kesb” kökünden türeyen altmış sekiz kelime mevcut olup bunların altmış ikisi kesb, diğerleri ise iktisap mastarından gelmektedir. Bu ayetlerde ele alınan konular; insanoğlunun dünyada elde ettikleri, amelleri ve fiilleridir. İnsana yüklenen sorumluluğun ifade edildiği bu kavram kulun Rabbi katında sorumlu tutan davranışları ifade etmektedir.[170]

Kesb kavramı Kur’an’da üç anlamda kullanılmıştır:

Kalbin akdi ve azmi: ﴿لا يُؤَاخِذُكُمُ اللهُ بِاللَّغْوِ فِي اَيْمَانِكُمْ وَلٰكِنْ يُؤَاخِذُكُمْ بِمَا كَسَبَتْ قُلُوبُكُمْ﴾ “Allah sizi yeminlerinizdeki yanılmadan dolayı sorumlu tutmaz. Sizi, kalplerinizin kesb ettiklerinden (kazandıklarından) sorumlu tutar.”[171]

Ticaretle elde edilen kazanç: ﴿يَا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا اَنْفِقُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا كَسَبْتُمْ﴾ “Ey iman edenler, kesb ettiklerinizin (kazandıklarınızın) ve sizin için yerden çıkardıklarımızın helal ve iyisinden harcayın.” [172]

Çalışma ve amel: ﴿لَا يُكَلِّفُ اللهُ نَفْساً اِلَّا وُسْعَهَا لَهَا مَا كَسَبَتْ وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ﴾ “Allah hiçbir kimseyi, gücünün yetmediği bir şeyle yükümlü kılmaz; lehinde olanı da kendi kazandığıdır, aleyhinde olanı da kendi kazandığıdır.”[173]

Erken dönemlerde tartışılmaya başlanan insan fiilleri konusunda insanın kendi fiilleri üzerinde etkili olduğunu ifade etmek amacıyla kesb kavramını ilk defa kullanan kişi Ebû Hanîfe’dir (ö. 150/767). Her ne kadar Montgomery Watt, Abdurrahman Bedevî ve Ca‘fer es-Sübhânî, ‘kesb’ kavramına ilk olarak Dırâr b. Amr’ın (ö. 200/815)

---

[169] Ebü’l-Kāsım Hüseyn b. Muhammed b. el-Mufaddal Râgıb el-İsfehânî, **el-Müfredât fî Garîbi’l-Kur’ân**, İstanbul, 1986, “ksb” maddesi; Ebü’l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfiî İbn Manzûr, **Lisânü’l-Arab**, Beyrut, 1994, “ksb” maddesi; Ebü’l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî ez-Zebîdî, **Tâcü’l-Arûs**, 1994, “ksb” maddesi.

[170] Muhammed Fuad Abdülbaki, **el-Mu’cemü’l-müfehres li-elfâzi’l-Kur’an**, Kahire, 1964, “ksb” maddesi.

[171] Bakara/225

[172] Bakara/267

[173] Bakara/286| Dr. Cüleynd, “İslami İtikad Ansiklopedisi”, İslami İşler Yüksek Kurulu, t.y., s. 985.

yer verdiğini söylemişlerse de bu doğru değildir. Çünkü Ebû Hanîfe'ye atfedilen akaid risâlelerinde kesbden açıkça bahsedilmektedir. Ona göre kullara ait bütün fiiller Allah tarafından yaratılmakla birlikte gerçek anlamda insan kesbiyle meydana gelir. Yani ihtiyarî fiillerin meydana gelişinde insanların sahip olduğu kudretin tesiri söz konusudur.[174]

Kesbin kavram olarak ilk kez kimin kullandığı hakkında bu tarz ihtilaflar olsa da onu bir teori haline getiren kişi İmâm Eş'arî'dir. İmam Eş'arî, kulun kudretinin fiillerinde bir tesirinin olmadığını, fiillerinin yaratıcısının Allah Teâlâ olduğu tezini ortaya koyduğundan, kuldan sadır olan fiil ile bizzat kul arasında nasıl bir ilişiğin olduğunu ve bu noktadaki kulun kudretinin ne olduğuna yönelik oluşan müphemliği kesb nazariyesiyle izale etmiştir.

İmâm Eş'arî kesbin tarifini yaparken 'كسب' ile 'خلق' kavramının manalarını birbirinden ayırmaktadır. Ona göre 'إن الله خلق' denilirken aslında 'yaratıcı olan yarattı' yani kadim olan kudreti ile fiil ondan vuku buldu manası ifade edilmektedir. Ancak mutlak yaratıcı kadîm bir kudret ile yaratmakta ve buna "halk" denilmekte iken hâdis bir kudret ile fiilin vuku bulmasına 'kesb' denilmektedir.[175]

Öyle ise İmam Eş'arî'ye göre; hâdis bir kudret ile takdir edilmiş olan fiil 'kesb', insan ise bu noktada fiili elde edip kazandığından 'müktesb' olarak isimlendirilir. Çünkü fiil kendisinden hâdis bir kudret ile sadır olmuştur.[176]

İmâm Eş'arî, insanın fiilini kesb edebilmesi için kendisinde kudretin olması gerektiğini ve bu kudretin fiil ile beraber olup, fiil varken var, yokken yok olması gerektiğini söyler. Çünkü ona göre ârizî olan şeyler iki farklı zamanda kalamaz ve insan kendisine verilen tek bir güç yetirebilme ile bir şeye güç yetirir. Ancak bu istitâat sadece fiili yapma esnasında fiil için fiil ile beraber olur. Çünkü Allah Teâlâ bir kul için istitâat (güç yetirmeyi) yaratmaz ise o kulun bir şeyi iktisab etmesi mümkün

[174] Yusuf Şevki Yavuz, "TDV İslâm Ansiklopedisi", **Kesb**, c. 25, Ankara, TDV Yayınları, 2022, s. 304-306.
[175] Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-Eş'arî el-Basrî el-Eş'arî, **Makālâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü'l-Musallîn**, ed. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd, Kahire, Mektebetü Nehdeti'l-Mısriyye, 1950, c. 2, s. 223.
[176] el-Eş'arî, **a.g.e.**, c. 2, s. 199.

olmaz. O halde fiilin kesb edilmesi ancak istitâatın varlığı ile mümkün olur. Bu durumda onun varlığının ispatı da fiil ile olur.[177]

İmâm Eş'arî, bu konuda kesbin kendisinin Allah'ın bir fiili olduğu gibi kuldaki bu kudretin yaratıcısının da Allah Teâlâ olduğunu belirtir. Çünkü Allah Teâlâ'dan başka yaratıcı yoktur. Bizim için kesb olan fiilin vuku bulmasının faili ancak Allah Teâlâ'dır. Allah Teâlâ bir fiili bizim için takdir ettiğinde onun iktisabı gerekir.[178] Bu yüzden o fiili bizde yaratan Allah Teâlâ'dır."[179]

Hâdis olan bu kudretin takdir edilmiş olana bir tesiri yoktur. İkisinin arasında sadece normal bir birliktelik vardır. Yani kul bir fiili murat ettiğinde o esnada Allah Teâlâ onun için o fiili yapacak kudreti yaratır. Bu durumda kul; iktisap etmiş olur, Allah ise yaratmış olur. Kulun fiili Allah Teâlâ açısından yaratma, gerçekleştirme; kul açısından fiil esnasın da Allah'ın kendisi için yaratmış olduğu kudretten dolayı kesbtir.

Şu ana kadar söylenenlere istinaden Eş'arî'de kesb kavramını "Fiilin yaratılması ve icadı noktasında hiçbir tesiri olmaksızın hadis bir kudret ile kulda vaki olan fiildir." şeklinde tanımlamak mümkündür. Bu mana ile kulun fiili Eş'arî'nin tasavvuruna göre Allah Teâlâ cihetinde yaratma, kul cihetinde kesb olarak tabir edilir ve böylece insan yaptıklarından sorumlu tutulur.

İbn Fûrek (ö. 406/1015), Eş'arî'nin insan fiilleri ve kesb nazariyesi hakkındaki görüşlerini şu şekilde hulasa etmektedir: buna göre fâil-i hakiki Allah Teâlâ'dır. Bu ise yokluk sahasından varlık sahasına çıkarmak anlamında olan muhdis demektir. Hakikatte 'خلق', 'فعل', 'أحدث', 'أبدع', 'أنشأ', 'اخترع', 'ابتدع', 'برأ', 'ذرأ', 'فطر' gibi vasıflarının tamamının Allah'a has olması ve kullanılması anlam bakımından eşittir. Ancak muhdes olana kullanıldığında mana genişlemekte, hakikatte iktisab anlamına dönmüş olmakta ve muhdis olan muktesip olarak vasıflanmaktadır.

Kulun yapmış olduğu fiilin kasibi, Allah Teâlâ'nın faili olması; Allah Teâlâ'nın faili olması, onun yapmış olduğu şey olur ve onun yaratması, yaratmış olduğu şey olur. Kulun kesbi ise onun elde etmiş olduğu şeydir. Aslında bu iki vasıfta tek bir şeye

[177] el-Eş'arî, **a.g.e.**, c. 2, s. 89-92; el-Eş'arî, **el-Lüma' fi'r-Red 'alâ ehli'z-Zeyğ ve'l-Bida'**, s. 58.
[178] el-Eş'arî, **Makālâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü'l-Musallîn**, c. 2, s. 89-92.
[179] el-Eş'arî, **el-Lüma' fi'r-Red 'alâ ehli'z-Zeyğ ve'l-Bida'**, s. 78.

döner; birisiyle kadim olan zat vasıflanırken, diğeri ile muhdes olan zat vasıflanır. Muhdesin vasıflandığı ile kadimin, kadimin vasıflandığı ile de muhdes olanın vasıflanması doğru olmaz. Bu durum bizzat hareketin kendisinin yaratıldığı esnada gerçekleşir. Allah 'خلق' vasfı ile vasıflanırken, hâdis olan ise iktisab edilen hareket ile vasıflanmaktadır. Hakikatte kesbin anlamı 'hâdis olan bir kudret ile vuku bulan şeydir.'[180]

İbn Fûrek'in de özetlediği gibi bunlar Eş'arî'nin kesb nazariyesi ile insan fiilleri hakkında ki görüşleridir. İmâm Eş'arî, Allah Teâlâ'nın insan fiillerinin yaratıcısı olduğu sonucuna varmış ve kulun hâdis kudretiyle kendisinden sadır olan fiilin kula izafesinin de kesb vasıtasıyla olduğunu belirtmiştir. Kulun kudretinin fiilde bir tesiri yoktur, fiil ile kudret arasında sadece normal bir birliktelik vardır ve fiil kesb edilmeye yakın başlayıp fiil bittiğinde de bitmektedir.

Şayet kulun kudretinin fiilinin gerçekleşmesinde bir tesiri yok ise kulun bir kudretinin olduğu tespitinin ne gibi bir faydası vardır? İmâm Eş'arî 'kul ancak kendi kudretiyle kesb eder, bir tesiri olmaz' derken neyi ifade etmek istemektedir? Aslında İmâm Eşarî'nin şu sözleri bu soruların cevabını vermektedir: "İnsanın elde etmesi için kesbi yaratmaya gücü yeten olarak vasıflanan her şey, onları bunlara zorlamaya da gücü yeter."[181] Eş'arî burada Allah'ın, kullarını her şeyi yapmaya mecbur kılmaya gücünün yettiğini ve insanın da kasib olarak nitelenebileceğini ifade etmektedir.

Bu beyanlar; İmâm Eş'arî'nin muhaliflerinin onun insan fiilleri hakkındaki görüşlerini reddetmelerine karşılık olarak kuvvetli bir destek sağlayacak niteliktedir. İşte tam da bu noktada İmâm Cüveynî, kulun kesb ettiği inancı mantıklı değildir. Nitekim kudretin kendi makdurunda bir tesiri olmayıp, makdur kendisi ile vuku bulmuyorsa kudretin alakalandırılmasının bir anlamı olmadığını söyleyerek İmâm Eş'arî'nin kesb nazariyesine binaen ileri sürülen söylem ve itirazlarin Mu'tezile için iyi bir kazanım olduğunu ifade etmektedir.[182]

---

[180] el-Eş'arî, **Makālâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü'l-Musallîn**, c. 2, s. 91-92.
[181] el-Eş'arî, **a.g.e.**, c. 2, s. 207.
[182] İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknüddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf Cüveynî, **Kitâbü'l-İrşâd ilâ Kavâtıʿi'l-Edille fî Usûli'l-İʿtikâd**, ed. Dr. Ahmed Abdurrâhî es-Sâyıh, Tevfîk Ali Vehbe, Kahire, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 2009, s. 173.

Bu sebeple insan fiilleri meselesinde kesb nazariyesi Eş‘arî karşıtı Mu‘tezile ve filozoflar tarafından kabul görmediği gibi bilâkis mantıksız görülmüş ve cebrin Eş‘arî mezhebinde de devam ettiği öne sürülmüştür. İmâm Eş‘arî’nin öğrencileri ve takipçileri her ne kadar ortak bir görüşte ittifak etmeseler de bu nazariyedeki anlam belirsizliği ve müphemliğin izahı üzerinde durmuş ve bu hususta birçok görüş ve delil ileri sürmek suretiyle kesbi; mantığa ve nakle uygun bir şekilde izah etmeye çalışmışlardır.

İmâm Eş’arî’ nin itikadi görüşlerini özelliklede kulların fiilleri meselesindeki görüşleri, kendisinden sonra öğrencileri ve takipçileri onun fikirlerinin anlaşılması ve gelişmesini sağlamak adına gayretler sarfetmişlerdir. Cüveynî bu anlamda Eş‘arî’nin sıkı takipçisi olup mutlak failin Allah Teâlâ olduğu düşüncesi ile kulun hürriyetinin de olması gerektiğini takipçisi olduğu Eş‘arî’nin kesb ile anlatmak istediği şeyin bu iki fikrin ortak paydada buluşturma gayesi olduğu düşüncesinin izahı için gayret sarfetmiştir. Bu sebeple Onun bu meselede ne gibi söylemlerde bulunduğunu takipçisi olduğu Eş‘arî’yi nedenli anladığını ve savunduğunu görmek adına özellikle ele aldık.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

CÜVEYNÎ'YE GÖRE KULLARIN FİİLLERİ

İnsan fiilleri konusunda İmâm Eş'arî insanın kudreti ekseninde fiil-fail ilişkisini açıklığa kavuşturmaya çalışmıştır. Bu meselenin izahını yaparken aynı zamanda insanın mükellefiyetini ve Allah Teâlâ'nın yaratıcılığını ihlal etmeyen bir temele oturtmaya çalışmıştır. Cebriye ve Mu'tezile gibi mezheplerin olduğu dönemde bu iki farklı ekole karşı kesb teorisini ortaya koyan Eş'arî bu teorinin anlaşılmasını sağlamakta güçlük çekmiştir. Birtakım eleştirilere maruz kalmıştır. Bu sebeple öğrencileri ve takipçileri bu konunun anlaşılması ve Eş'arî'ye yapılan eleştirilerin haksız yere olduğunun ispatı için farklı bakış açıları geliştirmeye çalışmıştır.

Bakîllânî; insanın hâdis kudretinin fiilin vasfında ya da halinde etkili olduğunu, İsferâyînî insanın fiilinin kadîm ve hâdis iki kudretle beraber meydana geldiğini, İmâm Cüveynî ise *el-ʿAkîdetü'n-Nizâmiyye*'de dile getirdiği ve ayrıntısını ileride aktaracağımız görüşünü savunmuştur. Bu görüşler Eş'arî ekolündeki fikirsel gelişimi tüm açıklığıyla gözler önüne sermektedir. Ancak Eş'arî mezhebi için asıl fikri gelişim İmâm Cüveynî'nin ortaya koyduğu ve zamanla güncellediği, aynı zamanda da kendisinin konu hakkındaki tutumunu da ortaya koyan görüşüdür.

Bu bölümde İmâm Cüveynî'nin insanın fiilleri hususundaki görüşleri iki ana başlık altında ele alınacak olup ilk kısımda *el-İrşâd* ve *eş-Şâmil* adlı eserlerindeki görüşler, ikinci kısımda olgunluk döneminde kaleme aldığı *el-ʿAkîdetü'n-Nizâmiyye* adlı eserindeki görüşleri açıklanmaya çalışılacaktır.

3.1. Eş'arî'yi Takip Dönemi

İmâm Cüveynî *eş-Şâmil fî Usûli'd-Dîn, el-İrşâd, el-Akîdetü'n-Nizâmiyye fi'l-Erkâni'l-İslâmiyye* gibi eserlerinde İmâm Eş'arî'nin kesb teorisini savunmuş ve açıklamıştır. İnsanların iradeleriyle işledikleri fiillerin sadece Allah Teâlâ tarafından yaratıldığını ve hâdis kudretin, makdûrunda hiçbir etkisinin olmadığı düşüncesini savunmuştur.

Cüveynî, bidat ve hurafeler yayılıp görüş farklılıkları ortaya çıkmadan önce hak ehli olan selefin; mutlak yaratıcının Allah Teâlâ olduğu, ondan başka kimsenin yaratma vasfına haiz olamayacağı ve ondan başka hiç kimsenin yoktan var etme kudretine sahip olmadığı konusunda ittifak ettiklerini, Bütün mevcudatın Allah Teâlâ'nın kudreti ile var olduğunu, yaratma yönünden zaruri fiiller ile iradi fiiller arasında hiçbir fark olmadığını söyler. Çünkü kulun kudretinin dahilinde var olan her şeyi Allah Teâlâ'nın yarattığını ve kulun kudretinin tek başına var etmeye muktedir olmadığını söyler. [183]

O Eş'arî çizgisinden çıkmaya dair duyduğu endişeden olsa gerekki bu dönemde söylemlerine dair getirmiş olduğu delillerinin Eş'arî'nin zamanında öne sürmüş olduğu delillerinin aynı olduğunu görmekteyiz. Nitekim bu konuya dair getirmiş olduğu deliline baktığımızda:

Cüveynî, İnsan iradesi ile gerçekleştirdiği fiillerin ancak muktesibi olur. Çünkü insan yaptığı fiilin hakikatını, vasıflarını ve hükümlerini bilemez der. Örneğin; insan en basitinden yürümeyi murad etse gerçekleştireceği bu fiilin meydana gelmesi için harekete geçireceği kas ve iskelet sisteminin veya uzva bağlı sistemin nelere ihtiyaç duyduğunu nasıl başladığını ve nasıl biteceğini bütünüyle bilip idrak edemez. O halde hakikatini ve vasıflarını bilmediği bir fiilin yaratıcısı nasıl olabilir. Allah fiillerin hakikatlerini, vasıflarını ve hükümlerini bilen mutlak faildir der.[184]

Mükemmel şekilde icra edilmiş olan bir eylemin varlığı onu ortaya koyanın ilmine işaret eder. İnsan bazen bilinçsizce, şuursuzca, gaflet halinde uyumlu ve mükemmel fiiller gerçekleştirebilir. Ancak o insan gerçekleştirdiği fiilden bi haberdir. Öyle ise iradesi dışında kendisinde gerçekleşen bu fiil onu yaratana ve var edene yani Allah Teâlâ'ya işaret etmelidir. Zira bu noktada gözden kaçırılan önemli bi husus var ki; o da gerçekleştirilen fiilin tüm künhünün hakikatinin faili tarafından bilinmesidir ki hiç şüphesiz fiillerin künhünü, hakikatini bilen Allah Teâlâ'dır. O halde tek faili mutlak Allah Teâlâ olduğunu söyleyerek fikirlerini temellendirdiğini görmekteyiz. [185]

---

[183] Cüveynî, **a.g.e.**, s. 158; Cüveynî, **Lümaʿu'l-Edille fî Kavâʿidi Ehli's-Sünne**, s. 178. , Cüveynî, Cüveynî, **Kitâbü'l-İrşâd ilâ Kavâtıʿi'l-Edille fî Usûli'l-İʿtikâd**, s. 160.

[184] Cüveynî, **Lümaʿu'l-Edille fî Kavâʿidi Ehli's-Sünne**, s. 178-179

[185] Cüveynî, **Kitâbü'l-İrşâd ilâ Kavâtıʿi'l-Edille fî Usûli'l-İʿtikâd**, s. 160; Cüveynî, **Lümaʿu'l-Edille fî Kavâʿidi Ehli's-Sünne**, s. 121.

Bu sebeple İmâm Cüveynî ve Eş‘arî’nin görüşünde insanın detaylarını bilmediği halde kendi fiillerini var ettiği düşüncesine yer yoktur. Zira eğer bu mümkün olsaydı, mükemmel ve muazzam işlerin yaratıcıya işaret ettiği düşüncesi doğru olmazdı. Aynı şekilde bu fiilin kudretli bir varlığa ya da bir faile delalet etmesi de gerekli olmazdı. Bunun sonucunda da yaratıcıyı ispat etme yolları batıl kalmış olurdu. Zikredilenlerden ötürü İmâm Cüveynî; hak mezhepte tahrir edildiği üzere Allah Teâlâ’nın tüm eylemlerin detaylarını bildiğini, bundan dolayı sadece O’nun, fiilleri yaratabileceğini söylemiştir.[186]

İmâm Cüveynî, insana etkisiz bir kudret nispet etme konusunda da Eş‘arî’nin çizgisinden çıkmamıştır. Bu kudreti ve etkisiz oluşunu ispatlamak için de Eş‘arî’nin delillerinin aynısını zikretmiştir.

İnsanın kudret sahibi olması kendi fiilini kesb etmeye güç yetirmesi anlamında olduğunu söyleyen İmâm Cüveynî; insana dair kudretin varlığının ispatının ise insanın zaruri fiilleri ile iradi fiilleri arasında idrak etmek zorunda kaldığı fark olduğunu söyler. Örneğin; bir insanın parkinson hastalığı sebebiyle elinin titremesi ile kendi iradesi ile elinin titretmesi gibi aynı olan, ancak birbirinden farklı olan bu iki fiil arasındaki farkın idrak edilmesidir. Biri kendi irade ve kudreti dışında gerçekleşiyorken, diğeri kendi irade ve kudreti dahilinde gerçekleşiyor. İki durumda gerçekleşen fiil de aynı itibari ile bir olsada hakikatte farklıdır. [187]

İnsanın iradi fiilleri, kendi hür iradesi ile ortaya koyduğu ve kudretinin de dahil olduğu eylemleridir. Ancak insanın bu kudreti beraberinde olduğu fiilde var etme noktasında hiçbir etkiye sahip değildir. İnsanın kudreti, fiili kesb etmekten öteye gidemez. Fiilden önce de bu kudret meydana gelmez. Fiil ile birlikte hasıl olur. Bu şu şekilde temellendirilebilir: Sıfat mevsufunda tesir etmek zorunda değildir. Nitekim ilim sıfatında olduğu gibi. Zira ilim sıfatı malum ile alakalanır ama onda bir değişime sebep olmaz. Aynı durum insan iradesi için de geçerlidir. Çünkü insanın fiilleri ile alakalanan iradesi fiillerinde hiçbir değişime sebep olmaz. [188]

[186] Cüveynî, **Kitâbü’l-İrşâd ilâ Kavâtıʿi’l-Edille fî Usûli’l-İʿtikâd**, s. 160.
[187] Cüveynî, **a.g.e.**, s. 178; Cüveynî, **Lümaʿu’l-Edille fî Kavâʿidi Ehli’s-Sünne**, s. 121.
[188] Cüveynî, **Kitâbü’l-İrşâd ilâ Kavâtıʿi’l-Edille fî Usûli’l-İʿtikâd**, s. 174.

Cüveynî'nin kelamından anladığımız, yukarıda kastettiğimiz durum şu şekilde de açıklanabilir: kudret, kesbe güç yetirmek anlamında olduğu takdirde bu kudrete fiili var etmede bir tesir ispat edilmiş olacağından kesbi irade etme kuvveti anlamında olduğunu söylemek daha doğru olacaktır. Çünkü iradenin bir eylem ile alakalanması ilim sıfatının malum ile taalluk etmesine benzer. Örneğin; Allah Teâlâ bir insanda bitkiler ile ilgili fenni ilmi var ettiğinde, insanın sahip olduğu bu ilim malumda bir etki yapmaz. Çünkü o bilginin insan için malum ve mevcudiyeti ancak Allah'ın yaratması iledir. Aynı durum bir insanın yürüme eylemini gerçekleştirmesinde de geçerlidir. Çünkü Allah o insanda yürüme eylemini gerçekleştirme isteğini ve kudretini yaratır ve o insan Allah Teâlâ'nın yarattığı yürüme eylemini kesb etmiş olur. O insanın iradesi kudreti gibi mevcut olan yürüme eyleminde bir etkisi olmaz. Zira o yürüme eyleminin gerçekleşmesinde tek güç sahibi Allah Teâlâ'dır. İnsanın bir şeyi irad etmesi her nekadar kudret diye nitelendirilse de bir etkisi ve tesiri yoktur. İnsanın kudreti fiilin gerçekleşmesi için sebep değil şarttır. [189]

İmâm Cüveynî, hâdis kudretin makdûrunda hiçbir tesirinin olmadığı konusunda İmâm Eş'arî'nin anlayışını benimsemiş ve takip etmiştir. Bâkillânî'nin Eş'arî'nin kesb nazariyesi hususundaki 'fiilin sıfatında hâdis kudretin bir tesirinin olduğu' tezini kabul etmemesinin sebebi İmâm Eş'arî'nin ve Ehl-i Hakkın görüşünden ayrıldığına istinadendir.[190]

Fikri gelişiminin ilk dönemlerinde İmâm Cüveynî'nin insanların fiilleri konusundaki tasavvuru ve bu konuda savunduğu görüş: insan fiillerinin müktesibi olup faili mutlak Allah Teâlâ'dır.hadis kudretin makdurunda bir tesiri olmaksızın makdurla beraberlik ve alaka içerisindedir. İmâm Cüveynî'nin bu görüşü Eş'arî'nin görüşünün aynısıdır. Bu durum bize İmâm Cüveynî'nin ilk döneminde Eş'arî mezhebine bağlılığını ve mezhebin kurucusunu taklit etme yolunda gittiğini göstermektedir.

[189] Dr. Abdülaziz Seyf en-Nasr, **el-Kader ve Hürriyetü İrâdeti'l-İnsâniyye**, Kahire, Mektebetü'l-îmân, 2013, s. 142.

[190] Bâkillânî, **el-İnsâf fîmâ Yecibu İ'tikâdühü velâ Yecûzü'l-Cehlü bihi fî İlmi'l-Kelâm**, c. 1, s.97-98; Cüveynî, **Kitâbü'l-İrşâd ilâ Kavâtıʿi'l-Edille fî Usûli'l-İʿtikâd**, s. 188-189.

3.2. İmâm Cüveynî'nin Müstakil Düşünce Dönemi

İlk dönemde İmâm Cüveynî; İmâm Eş'arî'ye tabi olmuş, kulların fiilleri konusunda onun yolundan giderek kesb görüşünü benimsemiştir. Bunun da ötesinde İmâm Eş'arî'nin ve Eş'arî mezhebinin görüşünü desteklemiştir. Ancak sonrasında, desteklemiş olduğu kesb teorisine Eş'arî'nin izinden değilde ondan farklı yeni bir bakış açısı kazandırdığını görmekteyiz. Eş'arî'nin insan fiilleri meselesinde, kesb nazariyesinde belirlediği yöntem hasebiyle taklit etmekten ayrıldıktan sonra, Eş'arî'den farklı olarak yeni görüşünü arz ederken apaçık hak ve doğru olanın, kendisinin muvaffak olduğu görüş olduğunu da söylemekten çekinmemektedir.[191]

İmâm Cüveynî'nin bu kısımdaki görüşlerine geçilmeden önce, kulların fiilleri hususunda kendinden önce dile getirilen görüşlere karşı tutumundan ve kendi görüşünü geliştirmesine etki eden sebeplerden bahsetmek faydalı olacaktır.

Zira Cüveynî kendi fikrinin doğru ve sağlam yol olduğunu gösterebilmek için ilk önce daha önce dile getirilen fikirlerden yanlış ve sıkıntılı olanları gösterip onların problemlerini masaya yatırarak bir meselede yeni bir çözüm getirme usulünü uygulamaktadır.

3.2.1.Cebriyye'ye Karşı Tutumu

Cebriyye insanın bütün fiillerinde zorunlu olduğunu, kudret ve iradesinin olmadığını bütün fiillerinin mutlak surette Allah Teâlâ'nın kudreti ile vuku bulduğunu söylemektedir. Ancak Cüveynî, bu düşünceyi akıl sahibi her insanın dünyada yaptıklarından mesul olduğunu bildiğini söyleyerek reddetmiştir.[192]

Ona göre Allah Teâlâ, eylemlerini irade etme ve yapabilme kudretini bahşettiğinden dolayı insanı mükellef kılmıştır. Zaten nasslardan anlaşılması gereken de bu şekildedir. Buna göre de Allah Teâlâ insana kendi emir ve yasaklarına uymaları için bir kudret bahşetmiştir.

---

[191] İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknüddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf Cüveynî, **el-ʿAkīdetü'n-Nizâmiyye fî Erkâni'l-İslâmiyye**, Beyrut, Dârü'n-Nefâis, 2003, s. 192.

[192] Cüveynî, **a.g.e.**, s. 185.

Akıl sahibi varlığını ve kainatı idrak eden hiçbir insan bu kainatta insan oğlunun tüm yaptıklarının mutlak surette kendisine belirlenen senaryonun yansıması yerine getirilmesi görüşünü kabul göremez. Nitekim insanın bu dünya hayatında yazılımı belirlenmiş neyi ne şekilde yapacağı programlanmış bir robot misali yaşamını idame ettiği düşünülemez. Çünkü bu noktada insanın varlığı anlamını yitirir. İnanan bir insan için Allah Teâlâ'nın belirlediği şer'i şerife göre de bu düşüncenin anlamsız olduğu anlaşılır. İnsanın varlığını anlamlı kılan kulluğu ve bu kulluk görevi gereği yaptıklarından insan sorumluysa mecburiyetin olması anlamsız olacaktır. Ayrıca bu düşünce insanın sorumluluğunu ve peygamberliğin risaletini ve getirdiklerinin anlamını yitirecektir.[193]

3.2.2. Mu'tezile'ye Karşı Tutumu

İmâm Cüveynî insanların kendi seçebildiği (ihtiyari) fiillerini (amellerini) yarattığını ve Allah Teâlâ'nın kudretinin bu fiillerde bir etkisinin olmadığını ileri süren Mu'tezilî görüşü reddetmiş ve onları ve bu görüşü destekleyenleri "ehl-i dalâl" olarak vasıflamıştır. Ehl-i dalâlın da insanın mutlak yaratma konusunda yalnız olduğuna inandıklarını aktarmıştır. Buna binaen kişinin, isyan ettiğinde yani günah işlediğinde yüce rabbin o fiili istemediği halde bu isyanın meydana gelmesinde (yaratmasında) tek başına olduğunu iddia etmişlerdir. Kişi bu batıl görüş üzere olduğunda kendi eylemlerini yaratma noktasında Allah Teâlâ'ya şirk ve dilediğini dilediği gibi gerçekleştirmede Allah Teâlâ'nın muradı doğrultusunda olup olmadığına bakmaksızın, Allah Teâlâ'nın kudret ve iradesi dışında eylemlerini gerçekleştirmiş olacaktır.[194]

İmâm Cüveynî, Mu'tezile'yi Allah Teâlâ'nın kudretini kısıtlamalarından dolayı reddetmektedir. Zira onlara göre insanların meydana getirdiği fiillerin var oluşunda Allah Teâlâ'nın kudret ve iradesinin hiçbir etkisi yoktur. Cüveynîye göre de

[193] Cüveynî, **a.y.**
[194] Cüveynî, **el-ʿAkīdetü'n-Nizâmiyye fi Erkâni'l-İslâmiyye**, s. 190.

onların bu görüşü Müslümanların icmâ ile kabul ettiği "Allah'tan başka ilah yoktur" sözüne tamamen zıttır.[195]

İmâm Cüveynî, Mu'tezile'ye yaptığı reddiyelerde Allah Teâlâ'nın aziz kitabı Kur'an-ı Kerim'in birçok yerinde yarattıkları ile övündüğünü beyan ederek bu övünmenin manasının, yarattıkları konusunda tek olduğu ve şayet kendisinden başkasını bu konuda ortak olması durumunda bu övgünün caiz olmayacağı anlamına geldiğini belirtmektedir.[196]

İmâm Cüveynî; Mu'tezile'ye reddinde ortaya çıkan, hâlık'ın işlediği fiilinde bütün detayları bilme ve fiillerin yaratıcısına delalet etmesi gibi hususların ileri sürülmesinde İmâm Eş'arî'ye tabi olup aynı şekilde düşünmektedir. Ayrıca O insan tafsilatını bilmediği fiillerinin yaratıcısı olarak nitelendirilemez. Çünkü yaratan yaratacağı şeyin tafsilatını, hakikatını bilmeli ki yaratıcı olsun şeklinde düşünmektedir.

İmâm Cüveynî Mu'tezile'ye yaptığı reddiyede insanların, işlediği amellerin yaratıcısı olarak söylenmesinin mümkün olmayacağını beyan etmektedir. Çünkü onlar bu söylemleriyle selefin sözünden çıkıp dalalet bataklığına dalmışlardır. Dolayısıyla şayet bu ekolün yolundan gidilirse arada hiçbir fark kalmayacaktır. Her ne kadar onlar yaratma hususunda dine yeni bir şey getirme konusunda isabetli olduklarını iddia etseler de Cüveynî'ye göre "muhakkak ki sapıtmışlar ve saptırmışlardır."[197]

3.2.3. İmâm Bâkıllânî'ye Karşı Tutumu

İmam Cüveynî Mu'tezile ve filozoflar tarafından insan fiilleri ve kesb konusunda Eş'arî'lerin görüşüne yaptıkları itirazlarına karşılık vermiştir. Ancak İmâm Bâkıllânî' nin Eş'arîyye'ye insan fiilleri ve kesb konusunda yapılan itirazlara karşı olarak insan kudretinin, fiilin sıfatı hususunda bir tesirinin olduğu görüşüne de İmam Cüveynî itiraz etmektedir.

İmâm Bâkıllânî; Allah Teâlâ'nın kudretinin, fiilin aslı ile ilişkili olduğunu, insanın kudretinin ise o fiilin sıfatı ile yani sevap veya günah olma konusunda ilişkili

[195] İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknüddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf Cüveynî, *el-ʿAkīdetü'n-Nizâmiyye fî Erkâni'l-İslâmiyye* (Beyrut: Dârü'n-Nefâis, 2003), s . 190.
[196] Cüveynî, **a.g.e.**, s. 190-191.
[197] Cüveynî, **a.g.e.**, s. 188-193.

olduğunu iddia etmektedir. Bunu, yetimin terbiye edilmek veya ona eziyet etmek için atılan tokada benzetmektedir. Şöyle ki, tokadın kendisi Allah'ın kudreti ve tesiri ile meydana gelmiştir. Fakat bu tokadın birinciye (terbiye edilene) göre sevap, ikinciye (eziyet edilene) göre ise günah olması insanın kudreti ve tesirine göredir. İnsan kendi irade ve kudretini iyi olana hayra yönlendirirse yaptığı fiil sevap, kötü olana yönlendirirse yaptığı fiil günah olur. İnsanın kudret ve iradesiyle neye yöneldiği fiilinin vasıflanması noktasında belirleyici rol oynar.[198]

Bâkıllânî, bu konunun sadece kesb ile açıklanamayacağını söyleyerek Eş'arî görüşten ayrılmaktadır. Fakat insanların tercih edilebilen fiillerinin Allah Teâlâ tarafından yaratılması ve Allah'tan başka yaratıcı olmaması hususunda İmâm Eş'arî'nin görüşünü takip etmektedir. Fakat kişinin fiillerinin kasibi olduğunu makdûr bir sıfatın veya hadis kudretin bir tesirinin olduğunu söyleyerek izah etmektedir.

Bâkıllânî İnsan yaratıcısı olmadığı, kasibi olduğu fiillerinin tâat mı yoksa masiyet mi olduğunu, kendi kastı ve iradesine göre belirleyen bu tesirin insana nisbetinin kesb olduğunu ve bu tesirin fiili ihtiyarîden ayrı sevap ve azabın dayandığı bir hal ve durum olduğunu söyler. [199] Ayrıca insanın kesb ile fiillerinin tâat ve ma'siyet ile vasıflandığını ve buna delil olarak;[200]

﴿لَهَا مَا كَسَبَتْ وَ عَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ﴾ «Lehinde olanı da kendi kazandığıdır, aleyhinde olanı da kendi kazandığıdır.»[201] ayetini getirerek insanın fiillerinin sevap veya günah şeklinde vasıflanmasını sağlayan kasıtlarının kesb olduğunu söyleyerek kesbe farklı bir bakış açısı kazandırmıştır.

İmâm Cüveynî; Bâkıllânî'nin bu görüşünü reddederek bu görüşün kabul edilmediğini, hak ehlinin asıllarına dayanmadığını ve bu görüşün benimsenmesi halinde kaçınılamayacak birtakım fesada götüreceğini söylemektedir.[202] Örneğin insanın kudret bakımından Allah Teâlâ'dan ayrılıp münferit olarak Allah Teâlâ'nın her şeye kadir olmasının vücûbiyetine zarar vermesi bu fesat örneklerinden bir tanesidir.

---

[198] el-Îcî, **el-Mevâkif fî İlmi'l-Kelâm**, s. 458; Cürcânî, **Şerhü'l-Mevâkif**, c. 8, s. 435.
[199] Dr Muhammed Abdulfudeyl el-Kawsi, **Tetewuru fikri'l-kelami inde İmam el-Harameyn el-Cüveyni**, Amman, Daru razi, 2016, s. 21-22.
[200] Bâkillânî, **el-İnsâf fîmâ Yecibu İ'tikâdühü velâ Yecûzü'l-Cehlü bihi fî İlmi'l-Kelâm**, s. 43.
[201] Bakara/286
[202] Cüveynî, **Kitâbü'l-İrşâd ilâ Kavâtıʿi'l-Edille fî Usûli'l-İʿtikâd**, s. 174.

Fiilin hem hâdis hem de kadîm kudret tarafından meydana gelmesi, iki tane yaratıcının bir mahluka tesir etmesine sebep olacaktır ki bu da imkansızdır.

İmâm Cüveynî; Bâkıllânî'nin bu görüşünün açıklanması mümkün olmayan bir meçhule sürüklediğini ve her nekadar hakikati ortaya koyma gayesi ile varmış olduğu bir kanı olsa da insanı doğru yoldan sapıtan, itikadın asıllarını fesada götürecek bir gedik açan görüş olduğunu, Ehl-i sünnet görüşüne aykırı olduğunu ve tesirsiz bir kudretin ispatının kudreti yok saymak ile aynı şey olduğunu söylemektedir.[203]

3.2.4. Eş'arîyye'nin Kesb Nazariyesine Karşı Tutumu

İmâm Cüveynî'nin Cebriyye mezhebine insan fiillerinde nasıl ters bir tutum izlediğini gördük. İmâm Cüveynî kulun kudretinin herhangi bir yaratma etkisi olmadığını, fiillerini kesb ettiğini söyleyen Eş'arî'ye'nin benimsediği kesb anlayışını da tenkit etmektedir. Kulun tesiri olmaksızın fiilin gerçekleşmesi ile kudretinin nefyedilmesi arasında bir fark olmadığını görmektedir.

O bir yanılgı içinde olup kulun kudretinin fiillerinde hiçbir tesirinin olmadığını iddia eden bir kimseden kullun mükellef olmasının neye istinaden olduğuna dair delil istenildiği takdirde verebilecek bir cevap bulamayacağını söylemektedir. Ancak Allah dilediğini yapar ve kimse onu sorgulayamaz diyerek kaçamak bir cevap verebileceğini söyler.[204]

İmâm Cüveynî bu cevaba binaen, Allah dilediğini dilediği şekilde yapar elbette. Ancak aklen ve bizlere ulaşan şeriattan anlaşılan Allah Teâlâ insanı güç yetirebileceği şeylerle mükellef kıldığını söylemiştir. Zira insanın dünya hayatında ki sorumluluğunun anlam kazanması yaptıklarında bir payının olup olmamasına bağlıdır. Hiçbir payının olmadığı fiillerinin masiyet olarak nitelendirilip cezalandırılacak olması insanoğluna büyük bir yük olur. Bu sebeple Cüveynî şer-i ve mantıki olarak Allah'ın insanoğluna kudretinin üstünde bir mesuliyeti vermeyeceğini söyleyerek insanın mükellefiyetliğine anlam yüklemiştir.[205]

---

[203]Cüveynî, **a.y.**

[204] Cüveynî, **el-ʿAkīdetü'n-Nizâmiyye fî Erkâni'l-İslâmiyye**, s. 186-187.

[205] Cüveynî, **a.g.e.**, s. 187.

İmâm Cüveynî; İmâm Eş‘arî’nin kulun kudretinin tesiri olmayışını, ilmin malumda tesiri olmayışıyla yaptığı kıyaslamayı kabul etmemektedir. Çünkü ilmin taalluku ile kudretin taalluku birbirinden farklı şeylerdir. Kudretin taalluku, makdûrun sonradan meydana gelmesi hususunda etki etmektedir. İlmin taalluku ise, kendisinde tesir ve meydana getirmeye dair bir durum söz konusu değildir. Buna göre her iki farklı şeyi birbirine mukayese etmenin bir vechi kalmayacaktır.

Bu sebeple bu konu ile ilgili Cüveynî İlmin malumunda etkisi olmadığı gibi kudretin de makdûrunda etkisinin olmadığı düşüncesine binaen kuldan bir fiil gerçekleştirmeyi istemek, kulun kendinde birtakım renkler veya idraklar var etmesini istemek gibidir. Ancak bu Allah ve resulünün bizlere bildirdiklerine ve şeriata aykırı bir görüş olduğunu söyler. [206]

Buradan anlaşıldığına göre İmâm Cüveynî, bu mukayeseyi kabul etmemektedir. Kulun kudretine bir tesir yüklenmemesi onun mükellef oluşuna ters bazı manalar barındırmaktadır. Zira bu, kuldan imkânsızı tâlep etmek, insanın kendisinde renk veya idrak halk etmesini tâlep etmek gibi bir şeydir. Hâlbuki bu, kulun kudretinin üzerinde bir durumdur. Aynı şekilde ‘kulun kudretinin bir etkisi yoktur’ demek kişiyi peygamberleri yalanlamaya kadar götürecek bir görüştür.[207]

Cüveynî, Eş‘arîyye’nin kesb nazariyesi ile ilgili ifadelerinin anlaşılması ve idrak edilmesi güç anlamlar içerdiğini ve kesbin anlaşılması adına sarfedilmiş olan söylemlerin yetersiz olduğunu söylemektedir. Kesbin izahı noktasında açıklamalarda bulunan bir kimse kendisine kesb nedir? Manası nedir? Gibi soruları cevaplamada yetersiz olacaklarını söylemektedir.[208]

Bu durumdan da anlaşılacağına göre İmâm Cüveynî; Eş‘arî ekolünün kesb teorisinin anlaşılmasında yetersiz ifadelerde bulunduklarını söylemekte ve kendisinin de aslında önceki söylemlerinin yetersiz olduğunu kabul görmektedir. Bu sebeple yeni bir anlam ve yeni bir bakış açısı yakalama gayesi gütmüş ve sonuç olarak kesbin anlaşılmasına dair yeni bir bakış açısı yakalamıştır.

---

[206] Cüveynî, **el-ʿAkīdetü’n-Nizâmiyye fî Erkâni’l-İslâmiyye**, s. 187.
[207] Dr. Celal Muhammed Musa, **Neşetu’l-Eşâire ve Tetavvuruhâ**, Beyrut, Dârü’l-Kütübi’l-Lübnânî, 1395, s. 406.
[208] Cüveynî, **el-ʿAkīdetü’n-Nizâmiyye fî Erkâni’l-İslâmiyye**, s. 189-190.

İmâm Cüveynî bu tutumu ile kelam ekollerine itiraz etmiştir. Cebriyye'nin kulun kudretini nefyeden tutumunu eleştirerek bu durumu akıl, duyu ve şeriatın kabul etmediğini ifade etmiştir. Mu'tezile'yi de tenkit ederek insan kudretinin ihtiyari fiillerinde tesirinin olduğu görüşün, mutlak yaratıcının Allah Teâlâ olduğuna dair ümmetin icma ettiği görüşe aykırı olduğunu ifade etmiştir.

Cüveynî Cebriyye, Mu'tezile gibi kelam ekollerini ve aynı ekolden olduğu Bâkıllânî'yi tenkit ederken, aynı zamanda Eş'arî çizgisinden ayrılmayıp kesb ile ilgili aynı noktadan ifade etmiş olduğu söylemlerini de tenkit etmektedir. Bu anlamda Cüveynî'nin insan fiillerini kesb eder, faili mutlak Allah Teâlâ olduğu ve insan kudretinin bir tesiri olmadığı şeklindeki kesb ile ilgili bu söylemlerinden sonra, bunlardan farklı bir bakış açısı yakaladığını görmekteyiz.

3.2.5. İmâm Cüveynî'yi Görüş Değişikliğine Sürükleyen Sebepler

İmâm Cüveynî'nin görüşlerinin farklılık göstermesinin sebeplerini kendisinin son dönemde yazdığı eserlerinden çıkarmak mümkündür. Bu mesele genelde Eş'arî ekolünün kesb meselesi etrafında dönmektedir. Birkaç başlık altında bunları zikredebiliriz:

Eş'arî ekolündeki kesb terimi istenilen amacı elde ettirememiştir. İmâm Cüveynî, bu terimi mutlak ihtiyar ve cebr görüşünü benimseyenler arasında bir yol tutmak amacıyla zikretmiştir. Ama kesbin daha çok cebr manasına yakın olduğu, İmâm Eş'arî'nin kelamına vakıf olanlar tarafından malumdur. Çünkü kesbi açıklarken 'kudretin makdurda hiçbir etkisi yoktur' denildiği vakit kula ispat edilmesinde bir fayda hâsıl olmayacaktır. Burada mükellefiyetin neye göre şekilleneceği, kulun kudreti ile makdûr arasındaki beraberliğinde normal bir birlikteliğin olması fiillerinde mesul olması için yeterli olup olmadığı soruları akla gelmektedir. Kulun kudret ile makdurun birlikteliği meselesi Ebû Hâşim'in hâli ispatlaması, Nazzâm'ın 'tafra' görüşü gibi kelam ilminin garip konularındandır. Eş'arîler bu konuyla ilgili tutumlarından dolayı Cebriyye olmakla suçlanmışlar. Ancak Eş'arî kelamcıları bu konunun izahı üzerinde durarak farklı görüşler ifade etmiş olsalar da İmâm Cüveynî de dâhil olmak üzere kula fiillerinde pay vermekle beraber mutlak yaratıcı olan Allah Teâlâ'nın kadir-i mutlak

oluşuna aykırı olmamasına binaen Eş‘arî çizgisine dikkat etmişler ve bu çerçevede konuya açıklık getirmeye gayret etmişlerdir.[209]

Kesbin manasının havas ehli âlimler nezdinde dahi anlaşılır olmayışı darbı mesel haline gelmiş ve anlaşılması güç konular “İmâm Eş‘arî’nin kesb manasından daha kapalı” şeklinde ifade edilmiştir. Bu da İmâm Cüveynî’nin farkına vardığı bir husus olmuştur.[210] İmâm Eş‘arî’nin kesb hususundaki sözlerinin birbiri ile çelişmesi de Cüveynî’yi farklı düşünmeye sürükleyen sebeplerdendir. Şöyle ki İmâm Eş‘arî, kul için ilk olarak kesb ile kulun fiillerini elde edişi anlamında kudretinin olduğunu ispat edip daha sonra bu kudretin tesirinin olmadığını ifade etmiştir. Kudret ile makdûr arasındaki ilişkiyi normal bir birliktelik olarak tanımlamıştır. Daha sonra kulun fiillerinde seçiminin olduğunu zaruri ve ihtiyari fiiller arasında var olan farka binaen ispat etmiştir. Ve bunu kesb diye isimlendirip Allah Teâlâ kulun kesb edebileceği bütün işlerde kulu mecbur kılmaya kadirdir’ demiştir. İmâm Cüveynî bu çelişkiye işaret ederek “eseri olmayan kudretin ispatı, sanki kudreti nefyetmek gibidir.”[211] demiştir.

Eş‘arî ekolünün kesb anlayışına Mu‘tezile ve felsefeciler tarafından yöneltilen ve anlaşılmaz bir husus şeklinde manalar barındıran itirazlar da bir diğer sebeptir. İmâm Cüveynî bu konu ile ilgili itirazı Mu‘tezile ile paralel olduğundan “inanmış olduğunuz, kulun fiillerinde kesb sahibi olması anlaşılır bir konu değildir; çünkü kudretin makdûrunda etkisi yoksa ve makdûr kendisi ile meydana gelmiyorsa kudretin taalluk etmesinin bir manası kalmayacaktır.”[212] şeklinde direk Mu‘tezile’nin söylemleri ile ifade etmiştir.

İmâm Cüveynî hakikate ulaştığına dair olan inancının vermiş olduğu cesaretle insanın fiillerini gerçekleştirmesinde kendi irade ve seçimlerinin rolü olduğuna dair şüphesi olan bir kimsenin aklında problem olduğunu, mukallid olduğunu ve cehaletinde ısrarcı olduğunu söyleyerek keskin ifadelerde bulunduğunu görmekteyiz.[213]

---

[209] Hassân eş-Şâfiî, **el-Âmidî ve Ârâuhü’l-Kelâmiyye**, Kahire, Dârü’s-Selâm, 1998, s. 472.
[210] Cüveynî, **el-ʿAkīdetü’n-Nizâmiyye fî Erkâni’l-İslâmiyye**, s. 189-190.
[211] Şehristânî, **el-Milel ve’n-Nihal**, c. 1, s. 111.
[212] Cüveynî, **Kitâbü’l-İrşâd ilâ Kavâtıʿi’l-Edille fî Usûli’l-İʿtikâd**, s. 173.
[213] Cüveynî, **el-ʿAkīdetü’n-Nizâmiyye fî Erkâni’l-İslâmiyye**, s. 192.

3.3. İmam Cüveynî'nin Görüşündeki Değişim

İmâm Cüveynî kul irade ve kudret sahibi olup yaptığı işlerden sorumlu olduğunu söyleyerek; kula hürriyetini vermiş ve sorumluluğunu anlamlandırmıştır. Bu görüşünde karar kılmasının asıl temeli, kulun kudretinin makdûrunda etkisinin olduğudur.

Cüveynî kudretle meydana gelen makdur hadis olan kudretin eseri olup, takdir ve yaratma yönünden Allah Teâlâ'ya izafe edilir. Kudretin kula nisbeti sadece sıfatı olması vechiyledir. Kulun bu şekilde vasıflanması Allah Teâlâ'nın mülkü ve mahlukudur. Netice olarak Allah Teâlâ'nın fiildeki etkisi yaratma ve takdirdir. Allah Teâlâ kuluna irade vermiştir. Kul bununla kudretini yönlendirmektedir. Herhangi bir fiil oluştuğu vakit Allah Teâlâ'ya, yaratılma bakımından izafe edilmekte olduğunu söylerek kulun kudretinin varlığına bir anlam yüklemektedir. [214]

İmâm Cüveynî, kulun kudretinin makdûrunda tesiri olduğu görüşünü savunmakta ve kulun fiilinin kendi kudreti ile meydana geldiğini ifade etmektedir. Fakat buradan kulun kendi fiillerini yarattığı manası çıkarılamamaktadır. Çünkü tek yaratıcı Allah Teâlâ'dır. Aynı zamanda kulun kudretini yaratan da Allah Teâlâ'dır. Burada netice olarak kulun mutlak serbestlik sahibi olduğu manası da çıkarılamamaktadır. Bilakis kulun bir fiili yapması Allah Teâlâ katından kendisine verilen birtakım sebepler dairesinde gerçekleşmektedir. Şayet Allah Teâlâ bu fiilin olmasını istemeseydi, kuluna kudret de vermez, sebepleri de halk etmezdi.

İmâm Cüveynî kulun fiili Allah Teâlâ'ya izafe edildiği takdirde: Allah Teâlâ' nın kulda bir kudret yarattığını ve bu kudreti kendi ilmiyle kuşatıp olacakları da bildiğini, bütün bunların gerçekleşmesini sağlayacak zemini, sebepleri kula sunduğunu, aynı zamanda kuldan tafsili ilmi selb ettiğini söylemektedir. Daha sonra kulundan birtakım işler yapmasını dilediğinde; fiile yönlendirecek irade ve çağrışımları kendisinde yarattığını, bütün fiillerin ne şekilde gerçekleşeceğini Allah Teâlâ nın bildiğini ve kulun fiillerinin, Allah Teâlâ'nın kendisinde var etmiş olduğu bu kudret ile bilgisi ve iradesi dahilinde tahakkuk ettiğini söylemektedir. [215]

---

[214] Cüveynî, **el-ʿAkīdetü'n-Nizâmiyye fî Erkâni'l-İslâmiyye**, s. 192.
[215] Cüveynî, **el-ʿAkīdetü'n-Nizâmiyye fî Erkâni'l-İslâmiyye**, s. 194.

İmâm Cüveynî'nin görüşüne göre kulun kudreti makdûruna etki eder ve bu kudret Allah Teâlâ'nın yaratmasıyla olur. Makdûr ise Allah Teâlâ'nın gerçekleşmesini istediği zaman düzenlemiş olduğu sebeplere ve kaderlere bağlıdır. Bu makdûr isteme, bilme, hükmetme ve yapma bakımında Allah Teâlâ ile ilişkilidir; çünkü makdûr Allah Teâlâ'nın tek olarak yaratmasıyla oluşan bir şeyin (kudret) neticesidir. Bu manayla İmâm Cüveynî'nin görüşüne göre kul hür irade ve bir şeyi yapmaya güç yetirme ile vasıflandırılır ve yaptığı amellerden mesuldür.

İmâm Cüveynî, kulların hür iradeye sahip olduğunu, Allah Teâlâ' nın kullarını mükellef kıldığı emir ve nehilerin olduğunu, bu sebeple kulların hür ve kudret sahibi olması gerektiğini söylemektedir. O bu görüşünü köle ile efendisi üzerine verdiği bir örnekle açıklamaktadır. Köle efendisinin malında tasarruf hakkına sahip değildir; eğer başına buyruk olarak onda tasarruf yapsa yaptığı tasarruf gerçekleşmez, eğer ona malını satmasında izin verirse yaptığı tasarruf gerçekleşir, hakikatte yapmış olduğu alışveriş izninden dolayı efendisine ithaf edilir. Çünkü izni olmasaydı bu alışveriş gerçekleşmeyecekti. [216]

Şehristânî, İmâm Cüveynî'den nakille insanlarda kudretin bulunmamasını aklın kabul etmeyeceği ve esersiz kudreti ispat etmenin kudreti yok saymak gibi olacağını aktarmaktadır. Bu yüzden kulun fiilinin kudretine nispet edilmesi yaratma vechi olmaksızın hakikidir. İnsan kudreti olduğunu hissettiği gibi bağımsız olmadığını da hisseder. Eylemin ortaya çıkması kudrete, kudretin ortaya çıkması başka bir sebebe, aynı şekilde o da başka bir sebebe dayanır. Bu olay bütün sebep ve müsebbeplerin yaratıcısına kadar devam etmektedir.[217]

İmâm Cüveynî'nin insan fiilleri meselesindeki görüşü ilmi hayatının ilk dönemlerinde kulun kudretinin makdurunda hiçbir tesirinin olmaması yönünde iken daha sonra tesiri olduğuna evrilmiştir.

Bu tesir insana irade ve hür olma sıfatı vermekte, bunun sonucunda insan yaptığı fiillerden mesul olmakta, bu tesir eden kudret de Allah Teâlâ'nın yaratmasıyla

[216] Cüveynî, **a.g.e.**, s. 193.
[217] Şehristânî, **el-Milel ve'n-Nihal**, c. 1, s. 111-112; Ebü'l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed Şehristânî, **Nihâyetü'l-İkdâm fî ʿİlmi'l-Kelâm**, ed. el-Ferîd el-Ceyûm, Kahire, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 2009, s. 72.

olmaktadır. Fakat bu kudret, eylemi ortaya çıkarmada tek başına yeterli değildir, bilakis Allah Teâlâ'da biten sebepler zincirinin son halkasıdır.

İmâm Cüveynî'nin insan fiillerinde tercih ve iradeyi ispat etmesindeki hırsı ve bu hırsının sebebi, kendi tercihinden dolayı meydana gelen amellerden insanın sorumlu tutulması ve kişinin mükellefiyetinin sahih olması içindir. İnsanın yapmış olduğu bu ameller Allah Teâlâ'nın kendisinde yaratmış olduğu kudretle meydana gelir.

İmâm Cüveynî'nin Allah Teâlâ'dan başka yaratıcının olmamasına, Allah Teâlâ'nın hâdislerin ve fiillerinin yaratıcısı olduğuna dair görüşü, Cüveynî'nin insanın ihtiyari fiillerinin yaratıcısı olduğunu ve kudret-i ilahiyyenin insan fiilleriyle alakası olmadığını söyleyen Mu'tezile mezhebini kesin bir şekilde inkârının delilidir.

İmâm Cüveynî'nin 'Allah insan fiillerinin yaratıcısıdır' sözü, Cebriyye'nin 'kulun fiillerinde kudreti yoktur' ve Eş'arî mezhebinin 'insanın kudretinin fiillerine tesiri yoktur' şeklinde ifade edilen görüşlerle aynı manaya gelmemektedir. Bilakis insanın kudretinin fiilleri gerçekleştirmesinde tesiri vardır. Ancak bu tek başına olmayıp Allah Teâlâ'nın fiilin gerçekleşmesinde hazırlamış olduğu sebeplere bağlıdır.

İnsanın kudretinde tesiri ispat etmek Eş'arî mezhebinde İmâm Cüveynî'nin gerçekleştirmiş olduğu bir kalkınmadır. Bu onun genel perspektifle akide ve hassaten meselelerinde ki tutumunun ilerlemesine delildir.

Eş'arî mezhebinde insanın kudretinin yaptığı fiillerinde tesirinin olduğunu İmâm Cüveynî ispat etmiştir. Bu onun genel perspektifle akide ve hassaten meselelerindeki tutumunun ilerlemesine delildir.

Son olarak şu söylenebilir ki İmâm Cüveynî'nin Eş'arî mezhebi ile kesb görüşünde zıt düşmesi o görüşü inkâr etmek için değil, bilakis felsefecilerin ve Mu'tezilenin bu konudaki eleştirilerini bertaraf etme ve onları nakzetmede ilerleme gösterme niyet ve sebebine de matuftur.

3.4. Müteahhir Eş‘arî Kelamcıların İmâm Cüveynî’ye Eleştirileri

İmam Cüveynî’nin insan fiilleri hususunda ortaya koymuş olduğu fikirleri destekleyen ve benimseyen alimler olduğu gibi onun Mu‘tezile’nin görüşlerine meylettiğini, hatta mücadele ettiği felsefecilerin görüşünü benimsediğini söyleyerek itiraz eden alimler de bulunmaktadır. İmam Cüveynî’nin bu konudaki görüşlerine itiraz eden alimleri itiraz etme sebepleriyle birlikte zikredeceğiz. Ancak itiraz eden alimleri daha iyi anlayabilmek için öncelikle alimlerin kelam ilmindeki konumlarını ve insan fiilleri konusundaki kendi görüşlerini zikredeceğiz.

Şehristânî (ö. 548/1153) insan fiilleri konusunda kesb teorisini mutlak surette kabul etmektedir. Nitekim bu teorinin Mu‘tezile ve Cebriyye’nin görüşleri arasında bir orta yol olduğunu belirtmiştir. Hatta bu mesele üzerinde önemle durmuş ve Mu‘tezile’nin görüşünün hatalarını eleştirerek kesb teorisini savunmuştur. Ayrıca kesb ve halk sıfatlarının vasıflarını zikrederek yine Mu‘tezile’nin görüşünden farklı olduğunu ortaya koymaya çalışmıştır.[218]

İmam Cüveynî’ye insan fiilleri noktasındaki görüşleri sebebiyle eleştiri yapan alimlerden biri Şehristânî’dir. Şehristânî, İmam Cüveynî’nin bu görüşlerinde felsefecilerden etkilenerek aşırıya gittiğini ve İslam ulemasının icma’ ettiği görüşe muhalefet ettiğini iddia etmiştir.

Bu iddiasını *Nihâyetü’l-İkdâm* isimli eserinde şöyle ifade eder;

“İmâm Cüveynî, kulun hâdis olan kudretine var etme sıfatını vererek aşırıya gitmiştir. Nitekim insanoğlunun kendi varlığı; her şeyden münezzeh olan, hiçbir şeye ihtiyacı olmadan yaratan, varlığı sebepsiz olan Allah Teâlâ’ya ulaşan bir sebep olmaksızın mümkün değildir.”[219]

Öte yandan Cüveynî’nin kulların fiilleri hakkındaki fikirlerini felsefecilerden aldığını söyleyerek onlardan etkilendiğini ifade etmektedir. O Cüveynî’nin sebebin müsebbebe ilişkisi hususunda vermiş olduğu hükmün sadece fiil ve kudret sahibi

[218] Ömer Faruk Harman, “TDV Ansiklopedisi”, s. 468-470.
[219] Şehristânî, **Nihâyetü’l-İkdâm fî ʿİlmi’l-Kelâm**, s. 72.

varlıklara has olmadığını ve aynı şekilde hâdis olan bütün varlıklar arasındaki ilişkinin de bu şekilde olduğunu söyler. Bu durumda tabiat ve cisimlerin başka cisimler ile olan ilişkisinden icâd, tabiatların başka tabiatlarla olan ilişkisinden ise ihdâs ortaya çıkması gerektiğini ve bunun Müslümanların görüşüne aykırı olduğunu söyler.[220]

Şehristânî, bu itirazını dile getirirken İmam Cüveynî'yi böyle bir görüşe sürükleyen sebebin aslında İmam Eş'arî'nin de eleştirildiği Cebriyye görüşlerini benimseme iftirasından kaçınmak istemesi olarak beyan etmiştir. Ancak Şehristânî'ye göre Cüveynî bu görüşüyle de bu itirazlardan kaçınamamıştır. Nitekim sebepler silsilesinin sonucu yine cebre çıkmaktadır. Bunun sebebi ise her maddenin kendine has bir fiziksel özelliğinin olmasıdır. Bu özelliklerin tamamı ise zorunlu olarak bütün fiziksel özellikleri veren zata rücu' etmektedir. Hatta seçme hakkı olanların üzerinde bulunan seçim de cebirdir. Bazı şeylere güç yetirebilenlerin üzerinde bulunan güç de cebirdir. İnsan bazı işlerin sebeplerini yerine getirince sonuçlarının ortaya çıkması da cebirdir. Bu ise şuna benzemektedir; ruh hali kötü olduğunda ortaya çıkan bir hastalık gibi ve ruh hali iyi olduğunda ki esenlik gibi veya süslenmiş bir kadının görüntüsü gibidir. Bu tür olayları meydana getiren şeyler aslında olayları direk var eden değil aslında olayların gerçekleşmesi için birer vasıtadır. Kendi hakikatinde mümkün olan bir şeyin hakiki mana da bir şeyi var etmesi ise imkansızdır.[221]

Müteaahir kelam dönemi denilince İmam Gazzâlî'den sonra akla gelen ilk isim olan Fahruddîn er-Râzî (ö.606/1210) de İmam Cüveynî'nin İnsan fiilleri konusundaki görüşleri hakkında Şehristânî ile aynı görüşte olup Cüveynî'nin filozofların görüşlerini benimsediğini ifade etmiştir. Nitekim Fahreddîn er-Râzî, Cüveynî'nin bu konu hakkındaki görüşlerinin filozofların benimsemiş olduğu insan fiillerinin zorunluluğu görüşü ile birebir aynı olduğunu belirtmiştir. Ona göre "İmam Cüveynî, Cenâb-ı Hakk'ın kul için kudret ve iradeyi yarattığını, sonrasında ise o kudret ve iradenin takdir edilmiş olanın varlığını gerektirdiğini zannetmiştir. Bu görüş ise filozoflar ve Mu'tezile'den Ebû'l-Hasan el-Basrî'nin görüşüdür."[222]

[220] Şehristânî, **el-Milel ve'n-Nihal**, c. 1, s. 72.
[221] Şehristânî, **Nihâyetü'l-İkdâm fî ʿİlmi'l-Kelâm**, s. 75; Şehristânî, **el-Milel ve'n-Nihal**, c. 1, s. 112.
[222] Fahruddîn er-Râzî, **Muhassalü Efkâri'l-Mütekaddimîn ve'l-Müteahhirîn mine'l-ʿUlemâʾ ve'l-Hükemâʾ ve'l-Mütekellimîn**, s. 194.

Fahreddîn er-Râzî, her ne kadar Cüveynî'yi felsefecilerin görüşlerini benimsemek ile itham etmiş olsa da kendisinin insan fiilleri konusundaki görüşü de felsefecilerin görüşüne yakındır. Nitekim Râzî, bizzat kendisi bu konu hakkındaki görüşünü şu şekilde ifade etmiştir:

"Sebep ve kudretin varlığı esnasında fiilin gerçekleşmesinin gerekli olduğunu kabul görürsek insanın yaratıcılığını da kabul görmüş oluruz. Meydana gelen olaylarda kudret ve sebebin sadece müessir olduğunu, bu ikisinin de Allah Teâlâ'nın yaratması ile meydana geldiğini söylersek de dünyada var olan her şeyin Allah Teâlâ'nın kazası ile meydana geldiğini söylemiş oluruz. Zaten kabul gören görüş de budur."[223]

Burada da ifade edildiği gibi Fahreddîn Râzî'nin görüşü insan için bir kudret ispat etmektedir. Bunun sonucunda ise insana 'fâil' denilebilmektedir. Hatta Râzî'ye göre kudret ve sebep meydana geldiği anda sonucun gerçekleşmesi vaciptir. Bu görüş ise Cüveynî'nin görüşüne çok yakındır. Ancak bu iki görüş arasında şöyle bir fark ortaya çıkmaktadır; Fahreddîn Râzî, Cüveynî'nin görüşüne ek olarak fiilin gerçekleşmesinin sadece irade ve sebeplerin bulunmasına değil, aynı şekilde gerçekleştirebilecek sağlıklı uzuvların bulunmasına da bağlı olduğunu söylemektedir.[224]

Âmidî (ö. 631/1233), insan fiilleri konusunda kendi görüşünün Hak ehlinin büyük çoğunluğu ve muhakkiklerden bir taifenin görüşü olduğunu belirtmektedir. Bu görüş ise hâdis olan varlıkların yaratılması hususunda tek yaratıcının Allah Teâlâ olduğu ve mahlukatın hâdislerin varlığı noktasında hiçbir dahlinin olmadığı yönündedir.[225] Bu görüşe muhalefet edenleri *Gâyetü'l-merâm* adlı eserinde

1. İlâhiyyûn (Felsefeciler)
2. Senevîler
3. Mu'tezile
4. Müneccimûn şeklinde sıralamıştır.

[223] Tilmisânî, **Şerhü Meâlim-i Usûli'd-Dîn**, s. 441.
[224] Tilmisânî, **a.g.e.**, s. 439-440.
[225] Ebü'l-Hasen (Ebü'l-Kāsım) Seyfüddîn Alî b. Muhammed b. Sâlim es-Sa'lebî Âmîdî, **Gâyetü'l-Merâm**, ed. Dr. Hasan Mahmud Abdüllatîf Abdüllatîf, Kahire, el-Meclisü'l-A'lâ li Şüûni'l-İslâmî, 1967, s. 203.

Bu mezheplerin görüşlerini hatalı bulan Âmidî, her birine itiraz ederek görüşlerindeki hataları ortaya koymuştur. Mu'tezile'nin görüşünü zikrettikten sonra Cüveynî'nin görüşüne de yer vererek bu konuda bu iki görüşün aynı olduğunu ifade etmeye çalışmıştır. Ancak Mu'tezile ile Cüveynî arasındaki tek farkın isimlendirme konusunda olduğunu ifade etmiştir. Nitekim Mu'tezile bu olayı yaratma (icâd) diye isimlendirirken, Cüveynî 'kesb' olarak isimlendirmiştir.

Âmidî bu iddiasını şu şekilde dile getirmiştir: "İmam Cüveynî bazı eserlerinde hadis olan insan kudretinin fiillerin ortaya çıkmasında tesiri olduğunu ifade etmiş ve Allah Teâlâ'nın kadîm kudretinin, kulun hadis kudretini yaratma dışında hiçbir etkisi olmadığını ifade etmiştir."[226]

Âmidî'nin insan fiilleri hususunda Cüveynî'ye olan bu denli sıkı tutumunun arka planında kendisinin sıkı bir Eş'arî takipçisi olması yatmaktadır. Nitekim İmam Eş'arî'nin, kendi fiillerinin oluşmasında insanın en ufak bir etkisinin olmadığı görüşü Âmidî'nin bu şekilde düşünmesine sebep olmuş ve Cüveynî'yi bu nedenle eleştirmiştir.

El-Îcî (ö. 756/1355) İnsan fiilleri hakkında sonradan hâdis olan her şeyin Allah Teâlâ'nın yaratmasıyla olduğu, insan fiillerinin de sonradan yaratılmış olması sebebiyle mutlak olarak Allah Teâlâ tarafından yaratılmış olduğunu kabul etmektedir. Buna göre insanların fiilleri tamamen Allah Teâlâ'nın sonsuz bilgisiyle bağlantılıdır ve insanın bu oluşumda hiçbir dahili yoktur.[227]

El-Îcî, Eş'arîlerin görüşünden döndüğü iddia edilen Cüveynî'yi eleştirme noktasında Fahruddîn er-Râzî ve Şehristanî ile aynı görüşte olup Cüveynî'nin görüşünü filozofların görüşüne benzetiyor. Bu görüşünü ise *el-Mevâkif* adlı eserinde şu ifadeler ile belirtmiştir: "Kelam ulemasının telif etmiş olduğu eserlerde meşhur olan görüşe göre Cüveynî'nin insan fiilleri hakkındaki görüşü insanın fiillerini kendi irade ve kudretiyle ortaya koyduğu yönündedir. Bu ise filozofların görüşünün aynıdır."[228]

[226] Âmîdî, **a.g.e.**,s. 207.
[227] el-Îcî, **a.g.e.**, s. 311.
[228] Cürcânî, **Şerhü'l-Mevâkif**, c. 8, s. 165; el-Îcî, **el-Mevâkif fî İlmi'l-Kelâm**, s. 312.

Teftâzânî (ö.792/1390), kelam ile ilgili konularda kendine özgü görüşler öne sürdüğü gibi Eş'arî kelamcıların görüşlerini de benimsemektedir. İnsan fiilleri konusunda da Eş'arî kelamcıların genel görüşüne katılarak fiilleri yaratanın sadece Allah Teâlâ olduğunu benimsemiştir.[229]

Teftâzânî'nin İmâm Cüveynî'ye karşı tutum ve eleştirileri ise diğer müteahhir Eş'arî kelamcılarından farklı değildir. Önceki Eş'arî kelamcıların söylediklerine istinaden insan fiilleri meselesinde ki İmâm Cüveynî'nin görüşünün filozofların görüşünün aynı olduğunu ifade beyanında "İmam Cüveynî'nin insan fiilleri hakkındaki görüşü insanın fiillerini kendi kudret ve iradesiyle oluşturduğu yönündedir. Bu ise felsefecilerin görüşüdür."[230] şeklinde aktarmaktadır.

Senûsî (ö. 895/1490) genel olarak Eş'arî kelamcıların görüşünü takip etmiştir. Bu sebeple insan fiilleri noktasındaki görüşü tek yaratıcının Allah Teâlâ olduğu ve Allah Teâlâ'dan başka hiç kimsenin yaratma sıfatında ona ortak olmadığıdır.

Senûsî'nin Cüveynî'nin insan fiillerinin yaratılması noktasındaki görüşüne gelinecek olursa, Cüveynî'ye böyle bir görüşün nisbet edilmesini reddediyor. Ayrıca böyle bir görüşü Cüveynî ortaya koymuş olsa dahi bunun kesinlikle kabul görülemeyeceğini belirtmektedir.

Bu düşüncesini ise şu şekilde ifade etmektedir: "Cüveynî'den nakledildiği iddia edilen 'hâdis kudretin fiilde tesiri vardır. Ancak Kaderiyye'nin dediği gibi bağımsız olmaz bilakis Allah'ın takdir ettiği şekliyle olur.' sözü kesinlikle Cüveynî'ye atılan bir iftiradır. Bu sözü ona nispet etmek, onu bu görüşünde desteklemek veya taklit etmek kesinlikle yanlıştır. Çünkü bu görüş aklen ve naklen sünnete aykırı bir görüştür."[231]

Senûsî, bu görüşün Cüveynî gibi büyük bir kelamcıdan sadır olamayacağını savunduktan sonra bu düşüncenin Cüveynî'ye ait olduğunu gösteren rivayetleri ise

[229] Teftâzânî, **Şerhü'l-Mekâsid**, s. 176-177; Sa'deddin Mes'ud b. Ömer Teftezânî, **Şerhü'l-Akaidi'n-Nesefiyye**, 1. bs, İstanbul, Hâşimî Yayınevi, 2018, s. 160.
[230] Teftâzânî, **Şerhü'l-Mekâsid**, c. 3, s. 165.
[231] Ebû Abdillâh Muhammed b. Yûsuf b. Ömer b. Şuayb es-Senûsî el-Hasenî Senûsî, **Şerhu's-Senûsiyyeti'l-Kübrâ**, ed. es-Seyyid Yusuf Ahmed, Beyrut, Dâr'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2006, s. 290.

Cüveynî'nin yaptığı münazaralarda hakikati kabul etmeyen rakibine hakikati kabul ettirmek için söylemiş olabileceğini söyleyerek orta yolu bulmaya çalışmıştır.[232]

19. Yüzyılda da Cüveynî ile ilgili yapılan eleştirilerin önceki ulemanın yapmış olduğu eleştiriler ile aynı olduğunu, meselenin aynı noktadan devam ettiğini görmekteyiz.

Mustafa Sabri Efendi'nin (1869-1954) *Mevkıfü'l-beşer tahte sultâni'l-kader* adlı eserinde insan fiilleri hakkındaki görüşlerini rahatlıkla müşahede edilebilmektedir. Mustafa Sabri Efendi'nin insan fiilleri hakkındaki görüşü Eş'arî mezhebinin görüşüdür. Yani insanoğlu her ne kadar zahirde fiillerini kendi oluşturuyor gibi gözükse de aslından bu fiillerin yaratılması Allah Teâlâ'nın hükmü ve iradesine bağlıdır. Allah Teâlâ'nın irade etmediği hiçbir fiili kendi başına meydana getirmesi mümkün değildir. Bu açıdan bakıldığında insan icbar altındadır. Ancak zahirde insanoğlunun fiillerini gerçekleştirmesi noktasında herhangi bir zorlayıcılığı bulunmaması sebebiyle mazur değildir.[233] Mustafa Sabri Efendi 'cebirle birlikte tefvîz' olarak adlandırdığı bu görüşü ile insanların kafasını en çok karıştıran 'insan fiilleri' konusunu açıklığa kavuşturmayı hedeflemiştir.

İmâm Cüveynî'nin insan fiilleri hakkındaki görüşünü de ele alan Mustafa Sabri Efendi; İmam Cüveynî'nin insan fiilleri noktasında nihai olarak varmış olduğu görüşün Mu'tezile görüşü ile aynı olduğunu, Ehli Sünnet ulemasının bu görüşün kabul görülmeye uygun görmediğini bu sebeple Eş'arî ulemanın inkâr ettiğini ifade etmiştir.

Ona göre İmam Cüveynî'nin insan fiilleri konusundaki görüşünün her ne kadar Mu'tezile'nin görüşü ile aynı olmadığı, onların görüşünü benimsemeyip iftira edildiği söylense de 'el-İrşâd' kitabının şarihi olan Ebû'l-Kasım el-Ensarî ve diğer ulema da onun bu görüşünü kabul etmemiş ve Mu'tezili görüşe yakın olduğunu söylemişlerdir. Bu nedenle İmâm Cüveynî'nin görüşü saptırma ve sapıklık ile nitelenen Mu'tezile'nin görüşünden farksız olduğunu söylemek gerekir. Kendisinden sonra gelen Ehl-i sünnet uleması da bu görüşün kabule şayan olmadığını söylemişlerdir. Muhakkikler de bu görüşün kabul görmeyeceğini öngörerek kelam kitaplarında ayrı bir başlık olarak

---

[232] Senûsî, **a.y.**

[233] Mustafa Sabri Efendi, **Mevkıfü'l-Beşer Tahte Sultâni'l-Kader**, Kahire, Mektebetü's-Selefiyye, 1933, s. 51.

‘İmâm Cüveynî’den rivayet edilir ki’ şeklinde zikretmişlerdir. Böylece bu görüş unutulmaya yüz tutmuştur.[234]

Önde gelen Eş‘arî alimlerin Cüveynî’nin insan fiilleri hakkındaki görüşlerine eleştirileri ve orta yolu bulma çabaları incelendiğinde bunları genel olarak iki sebebe bağlamak mümkündür.

Cüveynî’nin görüşü sonuç olarak Mu‘tezile’nin görüşü ile aynıdır. Nitekim her iki görüşe göre de insanın yapmış olduğu fiillerde kendi kudretinin var etme özelliğinin olduğu ifade edilmektedir. Ancak aralarında sadece isimlendirme yönünden bir fark vardır. Mu‘tezile bu olaya “yaratma” derken Cüveynî “kesb” kavramını kullanmaktadır. Bu da söz konusu her iki görüşün mana olarak aynı fakat lafız olarak birbirinden farklı olduğunu göstermektedir.

İkinci eleştiri sebebi ise Cüveynî’nin görüşünü filozoflardan almış olmasıdır. Cüveynî ile filozofların görüşlerine bakıldığında insanın fiillerinde kudret ve irade sahibi olduğu ve bu iki özelliğin bulunması sonucunda ise mecburen fiil ortaya çıkması ifade edilmektedir.

[234] Mustafa Sabri Efendi, **a.g.e.**, s. 203.

SONUÇ

Cüveynî'nin insan fiillerine yönelik görüşlerini konu alan bu araştırmanın amacına binaen; İslâm düşünce tarihinin tartışmalı konularından biri olan insan fiilleri meselesinde Cüveynî'nin tutumu ve bu mesele hakkında hayatının farklı dönemlerinde bu konuyla ilgili ifade ettiği görüşleri ele almak ve bu noktada Eş'arî doktrinden ayrılıp ayrılmadığının tespiti yapılmıştır. Bundan hareketle kelam ekollerinin görüşleri, Eş'arî'nin kesb nazariyesi, Cüveynî'nin bu kelami ekollerine ve kesb nazariyesine karşı tutumunu açıklanmış, onun fikri gelişim ve hayatının farklı dönemlerinde kaleme almış olduğu eserlerindeki farklı ifadeleri ortaya konularak kendisinin görüşlerinin müteahhir Eş'arî kelamcılarda nasıl bir etki yaptığının izahı yapılmıştır.

Cüveynî'nin, insan fiillerinde insanın iradi fiillerinin yaratıcısının Allah (c.c) olduğu düşüncesiyle, kulun kudretinin fiillerinde bir tesiri olduğu düşüncesini ortak bir paydada birleştirme gayesi içerisinde olduğu ve bu duruma yeni bir bakış açısı getirdiği müşahede edilmektedir.

Bu bağlamda Cüveynî insan fiilleri meselesinde diğer bazı kelam ekollerini ve görüşlerini reddetmiştir. Örneğin insanın bütün fiillerinde mecbur olduğunu söyleyen Cebriyye'nin görüşünü akla, hissiyata ve şeriata aykırı olduğunu öne sürerek reddetmiştir. Aynı şekilde insanın iradi fiillerinin yaratılmasında bağımsızlığını iddia eden Mu'tezile'yi de bu düşüncenin Allah'ın kudretinin umumi ve bütün mümkünatı kapsadığı düşüncesine ve insan kendi fiillerini yaratmasının Müslümanların icma ettiği Allah'tan başka mevcudatı var eden ve tesir edenin olmadığı görüşüne aykırı olmasından dolayı reddetmiştir.

Cüveynî ayrıca Bâkıllânî'nin kesb nazariyesine yapmış olduğu; fiil, taat ve masiyet diye nitelendirildiğinde veya o halde olduğunda insan kudretinin bir tesirinin olduğu izahının Ehl-i Sünnetin görüşüne ve Eş'arî'nin kesb nazariyesine aykırı olduğunu ifade etmektedir. Ona göre tesiri olmayan bir kudretin varlığını ispat etmek aslında o kudretin olmadığını söylemektir.

Cüveynî'nin bu konu hakkındaki fikri oluşum ve gelişiminin seyri genel anlamda İmâm Eş'arî'nin kesb nazariyesi ile bu hususta kendisine Mu'tezile ve filozoflar tarafından yapılan eleştiriler çerçevesinde şekillendiği de söylenebilir.

Cüveynî hayatı boyunca Eş‘arî doktrinin müdafaası ve izahı için gayret sarf etmiş, kitaplar kaleme almış, özellikle de kesb nazariyesinin mübhemliğinin izahı için ciddi gayretler göstermiştir. Bütün bunlar onun fikri oluşum ve gelişimini sağlamıştır.

İnsan fiilleri meselesinde ve kesb nazariyesinde Cüveynî’nin görüşünün temel dayanağının, kulun kudretinin fiillerinde bağımsız olmaksızın Allah’ın takdirine bağlı bir tesirin olduğu düşüncesi olduğu açıktır. Cüveynî bu görüşle; kulun kudretinin fiillerinde bir tesirinin olmadığı düşüncesini savunan Eş‘arî’yi taklit etme derecesinden terakki ettiği, kulun fiili üzerinde kudret ve irade sahibi olduğu ancak bu kudretin bağımsız olmadan Allah’ın kudret ve takdirine bağlı olduğu düşüncesiyle; Eş‘arî çizgisinden ayrılmadığını ancak Eş‘arî’nin kesb nazariyesinin izahında sergilediği yaklaşımdan farklı bir bakış açısı yakalayarak konunun inkişafını sağladığı görülmektedir.

Ancak Cüveynî’nin bu yaklaşım tarzı bazı müteahhir Eş‘arî kelamcılar tarafından Eş‘arî çizgisinden ayrıldığı, Mu‘tezile ve felsefecilere tabi olduğu gibi ciddi itham ve eleştirilere maruz kalmasına sebep olmuştur.

Oysaki kendisini Eş‘arî doktrinin gelişimine, müdafaasına özellikle kesb gibi mübhem konuların izahına adayan Cüveynî gibi bir alimin Mu‘tezile’ye tabi olduğu iddiasında bulunmak mümkün görünmemektedir. Çünkü bu meselede Mu‘tezile, kul kendi fiillerini bağımsız olarak yaratır derken Cüveynî ise her ne kadar kulun fiillerinde bir kudretinin olduğunu ifade etse de o kudretin tesirinin Allah’ın kudretine bağlı olduğunu düşünmektedir. Zira ona göre kul fiillerinde bağımsız değildir. Bu da Mu‘tezile ile onun görüşü arasındaki farkı açık bir şekilde göstermektedir.

Nedensellik ilkesine istinaden Cüveynî’nin filozoflardan etkilendiği şeklindeki iddia da tutarlılık göstermemektedir. Cüveynî kulun fiilinde kudret ve iradenin varlığını zorunlu görürken kendi kendine var eden bir kudrete sahip olduğunu söylememekte, hâdis olan kudreti Allah’ın iradesine bağlamaktadır. Bu da kulda kudret ve iradenin varlığının makdurun varlığını gerektirmediği, bilakis onun varlığının Allah’ın iradesine bağlı olup; Allah dilerse makdur gerçekleşip dilemezse gerçekleşmeyeceği anlamına gelmektedir.

Cüveynî insan fiilleri ve Eş‘arî’nin kesb nazariyesinde var olan kapalılığı inkişaf etmek, takipçisi olduğu Eş‘arî’ye hasımlarınca yapılan eleştirilere karşı onu müdafaa etmek ve İmâm Eş‘arî’nin kesb nazariyesiyle ulaşmak istediği hedefin gerçekleşmesini sağlamak için çaba sarfetmiştir. Ayrıca Cüveynî tek yaratıcının Allah (c.c) olmakla beraber insanın da kendi fiillerinden sorumlu olduğu inancının aklen ve naklen ispatına yönelik gayretiyle ve çabalarıyla yeni bir bakış açısını sergilemiştir. Takipçisi olduğu mezhebin kurucusunun davasına sahip çıkıp izinden ayrılmadan, tüm eleştirilere ve ithamlara rağmen bu amacına ulaşmayı başardığı da görülmektedir.

İmâm Cüveynî özellikle insan fiillerindeki farklı görüşleri ile Eş‘arî mezhebinden çıkmış değildir. Onun hayatının iki evresinde kaleme aldığı eserlerinde ifade ettiği görüşlerine bakıldığında; İnsan fiilleri meselesinde ki kulun kudretinin makdurun da hiçbir tesirinin olmadığı görüşünden, kulun kudretinin tesirinin olduğu görüşüne evrilmiştir. Ancak bu aslı itibariyle aynı olan düşüncenin farklı bir perspektif, farklı üslup ve lafızlarla izahından başka bir şey değildir. Esas olarak bakıldığında Cüveynî Eş‘arî doktrinin kuvvetlendirilmesi, varlığını idame ettirmesi faaliyet ve çalışmalarda bulunmakla birlikte, rakiplerince Eş‘arî mezhebine yapılan tüm itham, eleştiri ve şüpheleri bertaraf etmeye çalışan önde gelen Eş ‘arî kelamcısıdır.

KAYNAKÇA

Abdülazîm Mahmûd ed-Dîb: "TDV Ansiklopedisi", **İmâmü'l-Harameyn Cüveynî**, C. 8, İstanbul, TDV Yayınları, 1993, s. 141-144.

Abdülbaki Muhammed Fuad: **el-Mu'cemü'l-müfehres li-elfâzi'l-Kur'an**, Kahire, 1964.

Ünalan Abdülkerim: "TDV Ansiklopedisi", **Kiya el-Harrâsî**, C. 26, Ankara, TDV Yayınları, 2002, s. 126.

Âmîdî, Ebü'l-Hasen (Ebü'l-Kāsım) Seyfüddîn Alî b. Muhammed b. Sâlim es-Sa'lebî: **Gâyetü'l-Merâm**, ed. Dr. Hasan Mahmud Abdüllatîf Abdüllatîf, Kahire, el-Meclisü'l-A'lâ li Şüûni'l-İslâmî, 1967.

Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-Eş'arî el-Basrî El-Eş' Arî: **el-İbâne an Usûli'd-Diyâne**, Beyrut, Dârü İbni Zeydûn, t.y.

———: **el-Lüma' fi'r-Red 'alâ ehli'z-Zeyğ ve'l-Bida'**, ed. Hammûde Garâbe, Kahire, 1955.

———: **Makālâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü'l-Musallîn**, ed. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd, Kahire, Mektebetü Nehdeti'l-Mısriyye, 1950.

Bâkillânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî el-Bâkıllânî: **el-İnsâf fîmâ Yecibu İ'tikâdühü velâ Yecûzü'l-Cehlü bihi fî İlmi'l-Kelâm**, ed. Muhammed Zahid Kevserî, Kahire, el-Hancı Yayınları, 1993.

Cürcânî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf: **Şerhü'l-Mevâkif**, Beyrut, Dâr'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y. C. 8, Beyrut, 1998.

Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknüddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf: **el-ʿAkīdetü'n-Nizâmiyye fî Erkâni'l-İslâmiyye**, Beyrut, Dârü'n-Nefâis, 2003.

———: **eş-Şâmil fî Usûli'd-Dîn**, İskenderiye, Mesârifü'l-İskenderiye, 1969.

———: **Kitâbü'l-İrşâd ilâ Kavâtıʿi'l-Edille fî Usûli'l-İʿtikâd**, ed. Dr. Ahmed Abdurrâhî es-Sâyıh, Tevfîk Ali Vehbe, Kahire, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 2009.

———: **Lümaʿu'l-Edille fî Kavâʿidi Ehli's-Sünne**, ed. Dr. Fevkiyye Hüseyin Mahmud Mahmud, Beyrut, Âlemü'l-Kütüb, 1965.

Abdülaziz Seyf en-Nasr: **el-Kader ve Hürriyetü İrâdeti'l-İnsâniyye**, Kahire, Mektebetü'l-îmân, 2013.

Celal Muhammed Musa: **Neşetu'l-Eşâire ve Tetavvuruhâ**, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-Lübnânî, 1395.

Hasan İbrahim Hasan: **Tarihü'l-İslâm es-Siyâsî ed-Dînî es-Sekâfî ve'l-İctimâ'î**, 14. bs, Beyrut, Dârü'l-Cîl, 1996.

Hassân eş-Şâfiî: **el-Âmidî ve Ârâuhü'l-Kelâmiyye**, Kahire, Dârü's-Selâm, 1998.

Yüksel Emrullah: "TDV Ansiklopedisi", **Seyfeddîn Âmidî**, C. 3, İstanbul, TDV Yayınları, 1991, s. 57-58.

Ez-Züheyli Muhammed: **El-Cüveynî İmâmü'l-Harameyn**, Dimaşk, Kalem Yayınları, 1992.

Fahruddîn er-Râzî, Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyn er-Râzî: **el-Erbaʿîn fî usûli'd-Dîn**, ed. Ahmed Hicâzî es-Sekâ, Kahire, Mektebetü'l-Külliyâti'l-Ezheriyye, 1986.

———: **Mefâtîhü'l-Gayb**, t.y.

———: **Muhassalü Efkâri'l-Mütekaddimîn ve'l-Müteahhirîn mine'l-ʿUlemâʾ ve'l-Hükemâʾ ve'l-Mütekellimîn**, Ezher Üniversite Kütüphanesi, t.y.

Atay Hüseyin: **Kelam'a Giriş - (El - Muhassal)**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002.

İbn Asâkir, Ebü'l-Kāsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyn ed-Dımaşkī eş-Şâfiî: **Tebyînü Kizbi'l-Müfterî fîmâ Nüsibe ile'l-İmâm Ebi'l-Hasan el-Eşʿarî**, Dimeşk, Dâr'l-Fikr, 1928.

İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî el-İrbilî: **Vefeyâtü'l-Aʿyân ve enbâʾü ebnâʾi'z-zamân mimmâ sebete bi'n-nakl evi's-semâʿ ev eşbetehü'l-ʿayân**, t.y.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî: **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, Beyrut, Dâr'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1966.

İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfiî: **Lisânü'l-Arab**, Beyrut, 1994.

İbn Tağrîberdî, Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf b. Tağrîberdî el-Atâbekî: **en-Nücûmü'z-Zâhire fî Mülûki'l-Mısri ve'l-Kâhire**, Kahire, Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1930.

İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî: **Minhâcü's-Sünneti'n-Nebeviyye**, Bulak, Matbaatü'l-Kübrâ'l-Emîriyye, 1904.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî: **el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem**, 5. bs, Haydarabat, Dâiretü'l-Meârifi'l-Osmâniyye, 1940.

İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerîm: **el-Kâmil fî't-Tarîh**, 4. bs, Beyrut, Dâr'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.

İbnü'l-İmâd, Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî el-Hanbelî: **Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâri Men Zeheb**, Kahire, Mektebetü'l-Küdsiyye, 1930.

İbnü'l-Kıftî, Ebü'l-Hasen Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf b. İbrâhîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî: **İnbâhü'r-Ruvât ʿalâ Enbâhi'n-Nühât**, t.y.

Îcî, Ebü'l-Fazl Adudüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdilgaffâr El-: **el-Mevâkif fî İlmi'l-Kelâm**, Beyrut, Âlemü'l-Kütüb, t.y.

İsferâyînî, Ebü'l-Muzaffer İmâdüddîn Şehfûr (Şâhfûr) b. Tâhir b. Muhammed el-İsfahânî: **et-Tebsîr fi'd-Dîn ve Temyîzi'l-Fırkati'n-Nâciye ʿani'l-Fırakı'l-Hâlikîn**, ed. Kemal Yusuf el-Hût, Beyrut, 1983.

İsnevî, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdürrahîm b. el-Hasen b. Alî el-Ümevî: **Tabakâtü'ş-Şâfiiyye**, Bağdat, İhyâü Türâsi'l-Arabî, 1970.

İzmirli İsmail Hakkı: "Dârü'l-Fünûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası", (1928).

Kâdî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen Kādı'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî: **el-Mecmû' fi'l-Muhît bi't-Teklîf**, ed. Danyal Ceymâriye, Beyrut, Dârü'l-Meşrik, 1986.

———: **el-Muġnî fî Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-ʿAdl**, ed. Said Zâyid, t.y. c.3.

———: **Şerhü Usûli'l-Hamse**, ed. Dr. Abdülkerim Osman, Kahire, Mektebetü'l-Vehbe, 1996.

Kawsi, Muhammed Abdulfudeyl : **Tetewuru fikri'l-kelami inde İmam el-Harameyn el-Cüveyni**, Amman, Daru razi, 2016.

Sevgili M. Macit: **İmâmü'l-Harameyn Cüveynî**, Ankara, TDV Yayınları, 2021.

Mahmud Ebû Dakîka: **el-Kavlü's-Sedîd fî İlmi't-Tevhîd**, ed. Avvadallah Câd el-Hicâzî, t.y.

Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd: **Kitâbü't-Tevhîd**, İskenderiye, Dârü'l-Câmi'i'l-Mısriyye, t.y.

———: **Teʾvîlâtü Ehli's-sünne**, Beyrut, Dâr'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.

Memiş Murat: "Bir Kelamcı Olarak İmâmü'l-Harameyn El-Cüveynî", **Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C. 6, No: 2, 2016.

Özler Mevlüt: **İslam Düşüncesinde İnsan Hürriyeti**, İstanbul, Nûn Yayıncılık, 1997.

Aruçi Muhammed: "TDV Ansiklopedisi", **Muhammed b. Yusuf es-Senûsî**, C. 36, İstanbul, TDV Yayınları, 2009, s. 534-535.

Altundağ Mustafa: "TDV Ansiklopedisi", **Mücaşiî**, C. 31, Ankara, TDV Yayınları, 2020, s. 443-444.

Mustafa Sabri Efendi: **Mevkıfü'l-Beşer Tahte Sultâni'l-Kader**, Kahire, Mektebetü's-Selefiyye, 1933.

Nevevî, Ebû Zekeriyya Muhyiddin Yahya b. Şeref: **Tehzîbü'l-Esmâ ve'l-Lügat**, Beyrut, Dâr'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.

Harman Ömer Faruk: "TDV Ansiklopedisi", **Şehristânî**, C. 38, İstanbul, TDV Yayınları, 2010, s. 468-470.

Râgıb el-İsfehânî, Ebü'l-Kāsım Hüseyn b. Muhammed b. el-Mufaddal: **el-Müfredât fî Garîbi'l-Kurʾân**, İstanbul, 1986.

Yılmaz Refik: "Matürîdî ve Cüveynî'ye Göre İnsan Özgürlüğü", Konya, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Senûsî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yûsuf b. Ömer b. Şuayb es-Senûsî el-Hasenî: **Şerhu's-Senûsiyyeti'l-Kübrâ**, ed. es-Seyyid Yusuf Ahmed, Beyrut, Dâr'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2006.

Sübkî, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfî: **Tabakâtü'ş-Şâfiiyyeti'l-Kübrâ**, Kahire, Dârü İhyâi'l-Kütübi'l-Arabî, 1992.

Şehristânî, Ebü'l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed: **el-Milel ve'n-Nihal**, ed. Ali Emir Menhâ, Faûr Ali Hasan, Beyrut, Dârü'l-Ma'rife, 1993.

———: **Nihâyetü'l-İkdâm fî ʿİlmi'l-Kelâm**, ed. el-Ferîd el-Ceyûm, Kahire, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 2009.

Görgün Tahsin: "TDV Ansiklopedisi", **Adudiddîn Îcî**, C. 21, İstanbul, TDV Yayınları, 2000, s. 410-414.

Taşköprüzâde, Ahmed b. Mustafa b. Halil: **eş-Şekâikü'n-Nu'mâniyye fî Ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye**, Beyrut, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1431.

———: **Miftâhü's-Saʿâde ve Misbâhü's-Siyâde fî Mevzûʿâti'l-ʿUlûm**, Kahire, Matbaatü İstiklâli'l-Kübrâ, 1968.

Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî: **Şerhü'l-Mekâsid**, C. 4, thk. Abdurrahman Umeyra, Beyrut, Âlemü'l-Kütüb, 1998.

Tilmisânî, Muhammed b. Ali el-Fahrî: **Şerhü Meâlim-i Usûli'd-Dîn**, Amman, Dârü'l-Feth, 2010.

Yâfiî, Ebû Muhammed Afîfüddîn Abdullāh b. Es‘ad b. Alî b. Süleymân el-Yâfiî el-Yemenî: **Mir’âtü’l-Cinân ve İbretü’l-Yakzân fî Ma’rifeti mâ Yu’teberü min Havâdisü’z-Zamân**, Beyrut, Müessesetü’l-A’lemî li’l-Metbûât, 1970.

Yavuz Yusuf Şevki: “TDV Ansiklopedisi”, **Fahreddin er-Râzî**, C. 12, İstanbul, TDV Yayınları, 1995, s. 89-95.

———: “TDV Ansiklopedisi”, **Mustafa Sabri Efendi**, C. 31, Ankara, TDV Yayınları, 2020, s. 350-353.

———: “TDV İslâm Ansiklopedisi”, **Kesb**, C. 25, Ankara, TDV Yayınları, 2022, s. 304-306.

Zebîdî, Ebü’l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî Ez-: **Tâcü’l-Arûs**, 1994.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî: **Tabakâtü’l-Kurrâ**, t.y.

———: **Tezkiretü’l-Hüffâz**, t.y.